

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Міжнародний гуманітарний університет

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
Історія. Філософія. Політологія

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С.В. Ківалов

Одеса
2017

Серію засновано у 2010 р.

Співзасновники — Національний університет «Одеська юридична академія»,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Міжнародний гуманітарний університет.

*Друкується за рішенням Вченої ради Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 6 від 28.04.2017 р.*

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, д-р юрид. наук, проф., акад. АПН і НАПрН України — голова Ради;
І. М. Коваль, д-р політ. наук, проф.; **В. В. Завальнюк**, канд. юрид. наук, проф.;
А. Ф. Крижановський, д-р юрид. наук, проф. — заступник голови Ради; **В. А. Кухаренко**,
д-р філол. наук, проф.; **О. В. Токарев**, засл. діяч мистецтв України; **С. Д. Василенко**,
д-р політ. наук, проф.

Відповідальний редактор серії — канд. іст. наук, доц. **В. Г. Пищемуха**.

Заступник відповідального редактора серії — канд. іст. наук, доц. **Н. І. Серебряннікова**.

Редакційна колегія серії «Історія. Філософія. Політологія»:

Історія

Л. І. Корміч, д-р іст. наук, проф.; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук, проф.; **О. Б. Дьомін**, д-р
іст. наук, проф.; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук, проф.; **Т. Б. Смірнова**, д-р іст. наук, доц.;
М. К. Чучко, д-р іст. наук, доц.; **В. Г. Пищемуха**, канд. іст. наук, доц.; **О. І. Ганчев**, канд.
іст. наук, доц.; **Н. І. Серебряннікова**, канд. іст. наук, доц.

Філософія

О. А. Івакін, д-р філос. наук, проф.; **Е. А. Гансова**, д-р філос. наук, проф.; **А. П. Овчиннікова**,
д-р мистецтвозн., проф.; **І. В. Голубович**, д-р філос. наук, доц.; **Л. М. Богата**, д-р філос. наук, доц.;
О. А. Долгополова, д-р філос. наук, доц.; **Е. І. Мартинюк**, канд. філос. наук, доц.;
Л. О. Панкова, канд. філос. наук, доц.; **М. О. Кравчик**, канд. філос. наук, доц.

Політологія

К. М. Вітман, д-р політ. наук, проф.; **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук, проф.;
Д. В. Яковлев, д-р політ. наук, проф.; **М. А. Польовий**, д-р політ. наук, доц.;
М. І. Мілова, д-р політ. наук, проф.; **О. І. Стребков**, д-р політ. наук, проф.;
Л. В. Балтовський, д-р політ. наук, проф.; **С. В. Волковський**, ст. викл.

Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія:
зб. наук. праць. — Одеса: Фенікс, 2017. — Вип. № 13. — 86 с.

*Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.
При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.*

*Збірник внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.07.2014 р. №793), філософських та політичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.02.2014р. №153).*

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20215 10015ПП від 15.08.2013 р.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет, офіс 419,
вул. Фонтанська дорога 33, м. Одеса, 65009, Україна,
тел. (048) 719-88-50, факс (048) 715-38-28, e-mail: mgu@ukr.net
Електронна адреса серії «Історія. Філософія. Політологія»: vestnik-humanities.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія: «Історія. Філософія. Політологія», 2017

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2017

© Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017

© Міжнародний гуманітарний університет, 2017

ІСТОРІЯ

*Бурунов О. О.,
аспірант кафедри нової та новітньої історії
історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова*

ВІДНОСИНИ США ТА СРСР–РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ В ОЦІНКАХ Г.А. КІССІНДЖЕРА

Анотація. У статті розглянуто зовнішньо-політичні ініціативи Г. Кіссінджера у світлі американо–російських відносин під час його виконання обов'язків державного секретаря США. Також проаналізована його академічна та консультативна діяльність у контексті інтеграції Росії у світовий порядок ХХІ століття.

Ключові слова: Г. Кіссінджер, американо–радянські відносини, світовий порядок, інтеграція Росії.

Голова Kissinger Associates та колишній державний секретар США та лауреат Нобелівської премії Г. А. Кіссінджер є одним з найбільших експертів у питанні відносин США та СРСР – Росії. У Білий дім Г. Кіссінджер прийшов з академічного середовища. Ще під час перебування на посаді професора Гарвардського університету Г. Кіссінджер став відомим на усю країну після виходу книги «Ядерна зброя та зовнішня політика». На її сторінках автор дискутував, звертався до ідеї локальних ядерних воєн, а ймовірною жертвою такого виду війни мав стати саме СРСР [4, с. 29]. На думку вченого, доктрина «масованої помсти», яка базувалася на відбитті раптового нападу ворога не була достатньо гнучкою й потребувала вдосконалення. Локальні ж ядерні удари мали носити превентивний характер, а не бути відповіддю на агресію. Незважаючи на те, що сам Г. Кіссінджер не міг до кінця пояснити механізми, завдяки яким локальна ядерна війна не переросте в глобальну, у США, він здобув славу відвертого ворога СРСР.

Проте, подальша співпраця Г. Кіссінджера з радянськими високопосадовцями та дипломатами складалась більш миролюбно. Перебуваючи на посаді денерального секретаря у адміністрації Р. Ніксона Г. Кіссінджер став одним з ініціаторів та архітекторів політики розрядки між США та СРСР. Вона стала частиною так званого «геополітичного трикутника Ніксона–Кіссінджера», де кутами були СРСР, США та Китай. Взагалі ж відносини Вашингтона, Москви та Пекіна грали важливу роль під час «холодної війни». В 50–ті роки відношення з боку адміністрації Д. Ейзенхауера до СРСР було набагато кращим, ніж до

Китаю. Це пояснювалося спробами не допустити зближення Мао Цзедун та М. Хрущова. Зокрема американське торгове ембарго по відношенню до Китаю було більш жорстким, аніж по відношенню до СРСР, американці могли відвідувати СРСР, але їм заборонялось відвідувати Китай, а американські військові спеціалісти тренували повстанців Тибету задля супротиву китайській владі.

Пізніше Г. Кіссінджер під час свого першого візиту в Китай скаже: «Ми перші американці, які ступили на китайську землю за дуже багато років» [3, с. 122]. Вищезгаданий візит був організований за допомогою пакистанських високопосадовців та проходив під грифом «цілком таємно».

В цілому ж така політика Вашингтону була успішною, й посприяла розколу між Пекіном та Москвою. Американська адміністрація на чолі з Р. Ніксоном та Г. Кіссінджером вдало використала радянсько–китайські протиріччя. Мао Цзедун неодноразово зазначав, що політика «мирного співіснування», яку проводив М. Хрущов є свідомим того, що СРСР втратив революційну рішучість. На думку Мао Цзедун від ідеї поширення ідеології комунізму на всю планету, СРСР став на позиції соціалімперіалізму. Відхід СРСР від революційних традицій констатував і Г. Кіссінджер. У своїх роботах часів Гарварду, зокрема, у вже згаданій книзі «Ядерна зброя та зовнішня політика», Г. Кіссінджер характеризував СРСР як революційну державу. На думку вченого величезний військовий потенціал та політика експорту комуністичної ідеології робить СРСР та його сателітів загрозою світовому порядку [3, с. 125].

Проте у результаті практичної діяльності, наприкінці 1960–х рр. Г. Кіссінджер прийшов до висновку, що СРСР втратив ознаки революційної держави, він зазначав, що задля власної безпеки революційна держава має знищити усіх своїх ідеологічних супротивників, а володіючи значним арсеналом ядерної зброї СРСР почуття цієї безпеки отримав [1, с. 122]. Також керівники СРСР розуміли, що знищення опонентів, які також володіють ядерною зброєю не є фізично можливим. Тому, як типовий представник європейської «реальної політики» Г. Кіссінджер вважав, що ідеологічні упередження мають відійти на другий

план, щоб не затьмарювати більш важливі проблеми сучасності. Йому Г. Кіссінджер вважав, що СРСР може стати частиною стабільної структури світового порядку.

Під час свого перебування на посаді радника з питань національної безпеки в адміністрації Р. Ніксона Г. Кіссінджер розробив стратегію переговорів відносно скорочення стратегічних озброєнь, які завершилися підписанням договорів ОСО—1 (обмеження стратегічних озброєнь) та ПРО (обмеження систем протиракетної оборони). Ці переговори готувалися ще за часів президентства Л. Джонсона, але на заваді стало введення радянських військ до Праги. Після цього усі переговори велися конфіденційно через радянського посла у Вашингтоні А. Добриніна. Навесні 1972 р. у Москві, відбувся саміт Ніксон—Брежнєв, який і закінчився підписанням ОСО—1. Наступного року вже у Вашингтоні був підписаний «Договір про запобігання ядерної війни», а роком пізніше — «Попередній договір про заборону випробування ядерної зброї».

Не в останню чергу прогресу у переговорах між Москвою та Вашингтоном було досягнуто завдяки так званій «китайській карті». У своїх роботах Г. Кіссінджер неодноразово відзначав, що американо—китайське співробітництво з самого початку було спрямоване на виведення Китаю зі сфери впливу Кремля. Співробітництво США та Китаю, як підкреслював вчений, відображало геополітичну реальність, яка була породжена занепокоєнням у зв'язку із збільшенням військових потужностей СРСР [3, с. 122]. «Китайська карта» мала б підштовхнути і підштовхнула СРСР до стриманості та співробітництва. Перебуваючи у Москві Г. Кіссінджер переконував Л. Брежнєва, занепокоєного проривом у відносинах Вашингтону та Пекіну, в тому, що американо—китайські відносини не спрямовані проти Кремля.

В цілому ж політика геополітичного трикутника повністю відповідала академічним концепціям Г. Кіссінджера про баланс сил, в якому мають бути представлені, як мінімум три сили впливу. Йому важко дати однозначну відповідь чи був Вашингтон ближчим до Пекіну, аніж до Москви, чи ні. Очевидно не мав цієї відповіді і Г. Кіссінджер. Пізніше вчений писав, що під час переговорів з китайськими високопосадовцями він прийшов до висновку, що китайське керівництво ніколи не буде сприймати американців, як повноцінних союзників, а лише, згідно тисячолітнім китайським традиціям, як «далеких варварів» на противагу «близьким варварам» (СРСР) [3, с. 315].

Не дивлячись на взаємну недовіру, американо—китайські відносини були побудованими та залишалися стабільними тривалий час. Що ж

до політики розрядки, незважаючи на усі його таланти дипломата, Г. Кіссінджеру не вдалося перетворити її на довготривалий фактор для стабілізації світового порядку.

Але, незважаючи на те, що розрядка була тимчасовою, вона дала нове життя світовій дипломатії, яка була фактично замороженою з часів початку «холодної війни». Наслідками «Трикутника відносин» стало закінчення війни у В'єтнамі, зменшення радянського впливу на Близькому Сході та початку арабо—ізраїльського мирного процесу. Кожна з цих подій впливала на інші. У своїй книзі «Дипломатія» Г. Кіссінджер назвав це «принципом ув'язки [1, с. 665]. Важко відповісти чи була політика розрядки суто ініціативою адміністрації Р. Ніксона, чи це була необхідність зумовлена зовнішніми факторами. Сам Р. Ніксон був впевнений, що час працював на демократичні сили, а період миру посилить відцентрові тенденції серед комуністів [1, с. 412]. Вчені, які досліджували кардинальні зміни, що сталися під час президентства Р. Ніксона відзначають зростання протестних настроїв американського суспільства породжених війною у В'єтнамі, досягнень військово—промислового комплексу СРСР, який нівелював перевагу США у галузі ядерних озброєнь та курс союзників США Франції та ФРН на дружбу з СРСР. Щодо союзників США Г. Кіссінджер писав, що «політика стримування», яку проводили попередники Р. Ніксона призвела до того, що Ш. де Голь розірвав єдиний фронт проти Москви, вивівши Францію з НАТО й на черзі був В. Брандт та Західна Німеччина. За словами вченого це було справжнім кошмаром для Вашингтону [1, с. 413].

З часів агресивної риторики книги «Ядерна зброя та зовнішня політика» Г. Кіссінджер значно переосмислив своє відношення до ядерної зброї. З кінця 60—х рр. XX століття та під час свого перебування в адміністрації Р. Ніксона, він прийшов до висновку, що в умовах наявності ядерної зброї саме біполярність є коренем усіх небезпек та невдач, які переслідували дипломатів по закінченню Другої світової війни. На сьогодні Г. Кіссінджер є одним з організаторів та лідерів руху «Загальний нуль», метою якого є повне знищення ядерної зброї у світі.

Г. Кіссінджер стверджував, що Р. Ніксон був саме тією людиною, яка змогла була створити баланс сил, якого було досягнуто на Віденському конгресі 1815 р. Вчений зазначав, що в планах адміністрації Ніксона—Кіссінджера було закінчення «холодної війни», реінтеграція СРСР в систему міжнародних відносин та справжнє партнерство з Китаєм. На думку Г. Кіссінджера «уотергейтський скандал» не дав Р. Ніксону втілити це все в

життя, хоча час для цього був дуже сприятливим. Г. Кіссінджер також відзначав, що усі серйозні прориви американської зовнішньої політики були результатом взаємодії сильного президента з іншими державними інститутами. Президент мав виступати у ролі просвітителя і Г. Кіссінджер наводив приклади Ф. Рузвельта та Г. Трумена. Якби не «уотергейт», можливо б, Р. Ніксон зумів би перетворити зовнішньополітичні успіхи першого президентського терміну у постійні робочі принципи майбутніх президентських адміністрацій США. Але здатність Р. Ніксона бути просвітителем та вести націю за собою знецінилась у результаті «уотергейтського скандалу» [2, с. 399].

Після відставки Р. Ніксона відносини США та СРСР знову почали напружуватись. Піком цього напруження стала окупація радянською армією Афганістану. За період роботи Г. Кіссінджера в адміністраціях Р. Ніксона та Д. Форда він вніс серйозний теоретичний та практичний внесок в радянсько—американські відносини 1970—х рр. Було вирішено багато важливих політичних проблем тих років, та були встановлені важливі прецеденти у відносинах СРСР та США, які сприяли завершенню «холодної війни». Г. Кіссінджер відзначав, що перемога США в «холодній війні» відкрила для Росії шлях до демократичного розвитку [2, с. 368].

Окремою сторінкою відносин США та СРСР у 1970—ті рр. проходить Гельсінська угода та доля євреїв в СРСР. Сенатори Г. Джексон та Ч. Венік пропонували надати значні торгові преференції для СРСР в обмін на дозвіл еміграції радянських євреїв. Г. Кіссінджер критикував поправку Г.Джексона—Ч. Веніка та відзначав у розмовах з Р. Ніксоном, що доля радянських євреїв не є пріоритетом зовнішньої політики США. Тим не менш, за час перебування Г. Кіссінджера у адміністрації Р. Ніксона, 100 000 євреїв емігрувало з СРСР.

Посада державного секретаря в адміністрації Д. Форда стала останньою роботою Г. Кіссінджера в уряді США. Але залишати велику політику Г. Кіссінджер не збирається. Серед безлічі ініціатив колишнього урядовця особливе місце займає консалтингова компанія Kissinger Associates. Росія на сьогодні є одним з головних напрямків роботи компанії. Під час президентства Джорджа Буша—молодшого, Г. Кіссінджер проводив особисті зустрічі з президентом Росії В. Путіним, що на думку спостерігачів сприяло кращому порозумінню лідерами обох країн політики опонентів та досягнення консенсусу. Після перемоги Д. Трампа вважалося, що саме Г. Кіссінджер буде контролювати угоду між США та Росією стосовно визначення сфер впливу країн у світі. Ця новина

була з оптимізмом прийнята в Росії, де адміністрацію Б. Обама вважала ворожою переважна більшість населення. Але поки що США та Росія очевидно не можуть досягти консенсусу.

На відміну від Китаю, де Г. Кіссінджера називають не інакше, як «друг Китаю», в Росії ставлення до нього дуже неоднорідне. Восени 2016 р. Г. Кіссінджер був вибраний іноземним представником Російської Академії наук. Це рішення зустріли шквалом критики, як серед російських вчених, так і простих громадян. Зокрема, видатний російський нейрофізіолог М. Угрюмов, теж академік РАН, назвав Г. Кіссінджера одним з головних винуватців розвалу СРСР, а усі ініціативи дуету Ніксон—Кіссінджер спрямованими проти СРСР. Має Г. Кіссінджер також безліч прихильників серед росіян, йому навіть приписували книгу про Росію, написання якої сам вчений не підтвердив.

Чи можливо дати однозначну відповідь чи є Г. Кіссінджер другом Росії? Однозначно ні, так само, як не є він і другом Китаю. Та й навряд чи можлива дружба в контексті російсько—американських чи китайсько—американських відносин. Не викликає сумнівів лише той факт, що на відміну багатьох політичних діячів сучасності він надзвичайно обізнаний в історії Росії та менталітеті росіян, що є основою для розуміння парадигм в рамках яких діє російський істеблішмент.

Г. Кіссінджер неодноразово відзначав глибоке почуття Москви невпевненості в собі та бажання легітимізації понад усе [1, с. 711]. Для побудови стабільної та безпечної системи міжнародних відносин вчений радив американським політикам та їх західноєвропейським партнерам усіяло уникати ізоляції Росії, та якомога частіше залучати цю країну до міжнародних ініціатив. Серед них боротьба з тероризмом, ядерна угода з Іраном, який є союзником Росії і таке інше [2, с. 426].

У свою чергу Росія, на думку вченого, має забезпечувати інтереси власної безпеки без військового тиску та одностороннього втручання, та не встановлювати монополію на сусідні країни [2, с. 427]. Демократична Росія може забезпечити довготривалий мир на планеті, тому першочергове завдання американських політиків, на думку Г. Кіссінджера, підтримка реформ в Росії. США ж вчений назвав островом між берегами Євразії, і будь—яка країна буде потенційно сильнішою за США за умови домінування чи в Європі чи в Азії [1, с. 512].

На думку вченого у вирішенні, конфліктів США та Росія мають шукати баланс, який в тій чи іншій мірі задовольнив би усіх учасників конфлікту, а не добиватися цілковитої перемоги. Результатом має стати не абсолютне задоволення інтересів однієї з сторін, а нормальний баланс незадоволень усіх сторін.

Незважаючи на звинувачення багатьох радянських та російських вчених і політичних діячів щодо ворожості Г. Кіссінджера відносно СРСР—Росії його внесок у двосторонні американо—радянські відносини у другій половині ХХ ст. був скоріше позитивним. Було вирішено багато політичних проблем того часу, встановлені важливі прецеденти у відносинах між СРСР та США, які сприяли завершенню «холодної війни» наприкінці 1980—х рр. Політико—філософські погляди Г. Кіссінджера базувалися і базуються на реальних інтересах країн, а не на ідеології. Тому вчений завжди відводив СРСР та Росії значне місце у побудові зручної системи міжнародних відносин. На думку Г. Кіссінджера, світовий порядок, що буде збудований у ХХІ ст. буде багатополярним. Його творцями постануть багато країн з різною культурою відзначав вчений на сторінках своєї роботи «Дипломатія» і Росія має бути однією з країн— засновників системи міжнародних відносин майбутнього.

Література

1. Кіссінджер Г. Дипломатія / Г. Кіссінджер. — М.: Ладомір, 1997. — 848 с.
2. Кіссінджер Г. Мировой порядок / Г. Кіссінджер. — М.: Аст, 2015. — 512 с.
3. Кіссінджер Г. О Китае / Г. Кіссінджер. — М.: Аст, 2015. — 635 с.
4. Кіссінджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика / Г. Кіссінджер. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — 512 с.
5. Яковлев О.М. От Трумэна до Рейгана / О. М. Яковлев. — М.: Молодая гвардия, 1985. — 418 с.
6. Bluemink, G. Kissingerian Realism in International Politics. Political Theory, Philosophy and Practice G. Bluemink. Leiden: University of Leiden Press, 2000.—291 p.
7. Isaacson W. Kissinger H. A.: Biography / W. Isaacson. — N.Y.: Simon Schuster, 1992. — 893 p.
8. Kissinger H. How the Ukraine crisis ends // The Washington Post. — 2014. — 06 Mar. — P. 2.
9. Kissinger H. Strategic Stability in Today's Nuclear World // The Washington Post . — 2012. — 23 Apr. — P. 3—5.
10. Kissinger H.A World Free of Nuclear Weapons // The Wall Street Journal . — 2007. — 04 Jan. — P. 2—3.
11. Kissinger H. A. The world free of nuclear weapons // The Wall street journal. — 2007. — № 2. — P. 7.

Бурунов О. О. Отношения США и СССР—России второй половины ХХ столетия во взглядах Г. А. Киссинджера. — Статья.

Аннотация. Статья посвящена внешнеполитическим инициативам Г. Киссинджера в свете советско—американских отношений во время исполнения им обязанностей государственного секретаря США. Проанализирована его академическая и консультативная деятельность в контексте интеграции России в мировой порядок ХХІ столетия.

Ключевые слова: Г. Киссинджер, американо—советские отношения, мировой порядок, интеграция России.

Burunov O. O. USA and USSR—Russia relations in second half of XX century in the views of H. A. Kissinger. — The Article.

Summary. This article dedicated to foreign politics initiatives of Henry A. Kissinger as a part of USA and USSR—Russia relations while Dr. Kissinger was in Richard Nixon administration as a Secretary of the State. H. Kissinger academic and consulting activities in context of Russian integration has been analyzed in the article.

Key words: H. Kissinger, world order, USA—USSR relations, Russian integration

Вітман К.М.,

доктор політичних наук,

професор Національного університету «Одеська юридична академія»

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ЯК ПРОЯВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В ЄС

Анотація. Автор позиціонує євроскептицизм як прояв та ідеологічне оформлення дезінтеграційних тенденцій в ЄС. Досліджується суспільний євроскептицизм як зниження рівня довіри до ЄС та його інституцій, а також партійний євроскептицизм, що проявляється в зростанні підтримки виборцями партій та кандидатів—євроскептиків на останніх виборах. Аналізуються основні програмні положення євроскептиків, причини їх популярності. Досліджується еволюція євроскептицизму у політичній думці, особливості його типологізації. Автор вказує на хибність стратегії ігнорування дезінтеграційних тенденцій та будь—яких їх проявів на прикладі деінституціоналізації євроскептицизму в Європарламенті.

Ключові слова: євроскептицизм, дезінтеграція, вибори, партійна система.

Актуальність вивчення проблематики євроскептицизму як прояву та ідеологічного оформлення відцентрових, дезінтеграційних тенденцій для українських етнополітичних студій є очевидною. Україна декларує безальтернативний зовнішньополітичний курс на євроінтеграцію у той час, як дедалі більша частина населення держав Європейського Союзу має сумніви щодо перспектив не лише розширення ЄС, а й збереження його як спільного інтеграційного проекту на Європейському континенті. 2016 року Велика Британія провела референдум щодо членства країни в ЄС, на якому 51,9% виборців висловилися за вихід з Євросоюзу. Так званий Brexit (Britain+exit — у пер. з англ. «вихід Британії») став предметом схвалення і наслідування євроскептиків всіх європейських держав. Лідер французької праворадикальної партії «Народний Фронт» у випадку обрання її Президентом пообіцяла протягом півроку провести референдум про вихід країни зі складу ЄС (Фрексіт). Велика Британія створила небезпечний прецедент: на офіційному рівні розпочала процес дезінтеграції Європейського Союзу. Наразі держава напрацьовує процедуру виходу, яка детально не прописана Лісабонською угодою (Договору про реформування ЄС 2007 р.).

Дослідники європейської інтеграції вже багато років поспіль констатують зростання дезінтеграційних тенденцій в ЄС, які мають найрізноманітніші прояви: від поширення невдоволення загально-

європейським менеджментом, євроскептицизму і закликів щодо реформування ЄС до конкретних кроків національних урядів з виходу країн зі складу Євросоюзу. Д. Браун точкою неповернення називає Єврокризу (кризу Єврозони) — фінансову кризу, яка продемонструвала неспроможність урядів низки європейських країн (Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Португалії) самостійно рефінансувати державні борги без допомоги третіх країн [1]. Через глибокий рівень інтеграції економік проблема кількох країн—членів перетворилася на загальну системну кризу всієї Єврозони, яка сягнула піку в 2010 році під час екстрених заходів з порятунку економіки Греції. Д. Браун, досліджуючи вплив Єврокризи на євроінтеграцію, дійшла висновку, що індивідуальна підтримка європейцями євроінтеграції напряму залежить від економічних факторів, що змусило дослідницю критично оцінити майбутнє Європейського інтеграційного процесу.

Рівень довіри європейців до ЄС в цілому як інтеграційного об'єднання та його інституцій зокрема знизився до критичного мінімуму в 2016 році. Так, згідно з опитуваннями Eurobarometer рівень довіри громадян країн ЄС до Європейського Союзу, який у 2007 році становив 57%, в 2016 році знизився до 33% [2]. Згідно з опитуваннями Pew Research Center в Німеччині до ЄС позитивно ставляться 50% опитаних, у Франції — 38%, у Великій Британії — до 44%, Іспанії — до 47%. Втім, якщо в країнах ядра ЄС рівень довіри до інтеграційного об'єднання знижується, то в периферійних державах ЄС він поки що залишається на стабільно високому рівні — в Польщі (72%), Угорщині (61%) [3]. Соціологи пояснюють цей феномен тим, що периферійні країни порівняно нещодавно приєдналися до ЄС, мають завищені очікування щодо преференцій євроінтеграції і активно користуються різноманітними програмами підтримки ЄС для нових членів. Тоді як на зниження рівня довіри до ЄС в країнах—засновниках впливає невдоволення європейців вирішенням мігрантської проблеми, економічною політикою підтримки слабких держав. Зокрема, незадоволені вирішенням міграційної кризи в Німеччині — 67% опитаних, в Італії — 77%, в Швеції — 88%. Більшість європейців вважають, що вихід Великої Британії з ЄС матиме негативні наслідки

для євроінтеграції. Це підтвердили 89% опитаних у Швеції, 75% — у Нідерландах і 74% — у Німеччині. Франція стала єдиною державою, в якій третина опитаних (32%) позитивно оцінили Brexit [4]. Домінування скептичних настроїв щодо перспектив ЄС спонукають європейців повертатися до національно орієнтованої політики, яку представляють переважно ультраправі, націоналістичні політичні сили.

Результати останніх виборів вказують на те, що позиції євроскептиків у державах-членах Європейського Союзу зміцнюються і набувають все більшої популярності. У першому турі президентських виборів у Франції друге місце зайняла лідер ультраправої партії «Народний Фронт» Марін Ле Пен з результатом в 21,53%. Ще ніколи ультраправі політичні сили не отримували такої підтримки на виборах глави держави Франції. Пояснюється ця не лише французька, але й загальноєвропейська тенденція тим, що протягом останніх років європейська інтеграція продемонструвала окрім переваг, цілу низку недоліків, що змусило європейців сумніватися в безальтернативності європейського шляху. Неспроможність впоратися з міграційною кризою, тероризмом, відмова національних держав виконувати рішення ЄС пов'язані з влаштуванням біженців, зростання безробіття та погіршення соціально-економічних стандартів призвели до зміни політичних вподобань. Великою мірою проблема полягає в тому, що виборці схильні звинувачувати у більшості економічних, політичних, соціальних негараздів саме Європейський Союз, який начебто тисне на національні держави і вбачати в посиленні позицій національних держав, відмежуванні та захисті власних національних інтересів альтернативний шлях розвитку.

Праві націоналістичні сили, які стоять на позиціях євроскептицизму, пропонують саме таку альтернативу, як єдиний можливий вихід. Наприклад, передвиборча програма лідера «Народного Фронт» наскрізь євроскептична і полягає у відмові Франції від участі в європейській інтеграції та захисті державі від її наслідків. Зокрема, один з перших пунктів під назвою «Вільна Франція» закликає французів знову здобути свободу та стати господарями власної долі, повернувши французькому народу його суверенітет (фінансовий, законодавчий, територіальний, економічний). Політик обіцяв невідкладно провести переговори з європейськими партнерами і організувати референдум щодо подальшого членства Франції в Європейському Союзі [5]. Мета — домогтися того, щоб Європа поважала незалежність Франції, її національний суверенітет. Марін Ле Пен обіцяла, що у випадку перемоги на президентських виборах скоротить

співпрацю з органами Євросоюзу і спробує вийти з Єврозони, повернувши франк як національну валюту. Програма кандидата у Президенти Франції закликає звільнитися від європейських обмежень і зберегти державний контроль над французькими підприємствами. Також цей документ, фактично, кладе край спільній європейській політиці безпеки та оборони: лідер «Народного Фронт» пропонує Франції вийти з НАТО, щоб країна не виявилася втягнутою у війни інших держав, та забезпечити автономну обороноздатність у всіх сферах. Ці положення є типовими для передвиборчої програми політика-євроскептика.

Євроскептицизм як політичний рух — тема глибоко досліджена, однак не у контексті етнополітичної дезінтеграції. Серед найвідоміших дослідників євроскептицизму слід згадати Г.Бенедетто, К.Зуба, П.Копецки, Х.Лаба, К.Мюдде, Н.Сіттера, К.Серенсен, П.Таггарта, А.Щербяка, К.Флуда. Г.Бенедетто зауважує, що євроскептицизм останніми роками став об'єктом дослідження політологів, які цікавляться політикою антагонізму та політичного позиціонування партій. Дослідник позиціонує євроскептицизм як довгострокове явище, витoki якого походять з ранніх етапів європейської інтеграції кінця 1940-х років [6]. Загалом євроскептицизм визначається як політичний рух, напрям політичної думки, в межах якого ставиться під сумнів, критикується процес економічної, політичної та правової та інтеграції європейських держав, як і сам факт існування Європейського Союзу.

Незважаючи на поширеність євроскептичних поглядів у європейській політиці майже від самого початку євроінтеграції спеціального терміну, який концептуалізував би ідею опозиції до європейської інтеграції, не було напрацьовано майже до 90-х років ХХ століття. Вважається, що вперше поняття євроскептицизму було вжито в британському виданні The Times в 1985 році як альтернатива емоційно негативно забарвленим означенням явища. Також ним послуговувалася британський прем'єр — М. Тетчер. У перших спробах визначення явища під євроскептицизмом розуміли недостатню підтримку подальшого процесу європейської інтеграції, лише згодом феномен набув значення повної або часткової опозиції до європейської інтеграції. В подальшому вчені напрацьовували цілу систему визначень євроскептицизму. Зокрема П.Таггарт визначив євроскептицизм як політичну позицію, яка повністю або частково заперечує ідею європейської інтеграції [7]. Але, як слушно зауважує О.Оськін, узагальнене визначення поняття євроскептицизму є досить складним завданням, незважаючи на той факт, що воно вже досить тривалий час використовується

в засобах масової інформації, наукових працях та суспільно—політичних дискусіях, адже найчастіше тлумачення поняття євроскептицизму залежить від авторського підходу до типологізації заперечення ідеї євроінтеграції [8].

У своїх попередніх дослідженнях ми згадували про те, що дезінтеграційний потенціал, який євроскептицизм несе для Європейського Союзу, залежить насамперед від виду євроскептицизму — жорсткого чи м'якого [9], однак детально їх не розглядали. Ступінь заперечення ідеї європейської інтеграції виокремлений О.Оськіним як найбільш суперечливий критерій типологізації євроскептицизму, навколо якого точаться гострі дискусії між провідними вченими Європи та США [10]. Спочатку згідно з цим критерієм П.Таггарт розмежував три види євроскептицизму: 1) повне заперечення/відкидання ідеї європейської інтеграції і ЄС; 2) прийнятність критично осмисленої/обмеженої інтеграції, відмова від всеосяжної інтеграції держав, економік і культур; 3) прийнятність інтеграції в поєднанні з критикою її обмеженості/ недостатньої універсальності. На думку П.Таггарта, останній вид інтеграції має залучити якомога більше держав до складу ЄС [11].

Слід уточнити, що пропонуючи таку, фактично, триполярну типологію євроскептицизму (повне заперечення інтеграції, обмежена та всеосяжна інтеграція) П.Таггарт базував своє дослідження на спробі позиціонувати євроскептицизм у партійних системах західноєвропейських держав та Норвегії. Долучивши до аналізу партійні системи Центрально—Східної Європи, П.Таггарт у співавторстві зі А.Щербяком спростив типологію, звівши її до двох видів євроскептицизму — твердого та м'якого. Твердий євроскептицизм означає принципову опозицію до ЄС та ідеї європейської інтеграції, відмову брати участь у євроінтеграційному проєкті взагалі, тоді як м'який — передбачає обережне ставлення до європейської інтеграції, підтримання її ідеї в цілому, однак у поєднанні з критикою окремих аспектів політики там, де траєкторія ЄС суперечить інтересам національної держави [12]. Пояснили редукцію видів євроскептицизму вчені тим, що чим складніша і багатоступінчата типологія, тим складніше нею оперувати щодо конкретних партійних систем.

Слід зазначити, що у цьому дослідженні П.Таггарт та А.Щербяк аналізують партійний євроскептицизм (*party-based Euroscepticism*), не розглядаючи його суспільний вимір. Раніше П.Таггарт запропонував розмежовувати суспільний і партійний євроскептицизм. Суспільний євроскептицизм характеризує виборчі настрої, його рівень визначається під час виборів, референдумів, соціологічних опитувань. Тим часом партійний

євроскептицизм знаходить відображення у діяльності політичних партій, їх партійних програмах. На нашу думку, ці два види євроскептицизму прямо пов'язані між собою. З одного боку, політичні партії є виразниками інтересів електорату/ суспільства — готуючи свою політичні програми, вони акумулюють поширені в суспільстві настрої, невдоволення і очікування. Популярність партій напряду залежить від кількості виборців, готових підтримати їх програмну та політичну діяльність. Саме зростанню євроскептичних настроїв в європейських державах завдячують популярністю партії, які декларують опозиційні до ЄС політичні цілі. Причому євроскептицизм не завжди корелює з традиційними ідеологіями, хоча в більшості випадків асоціюється з правими націоналістичними партіями. Як наголошує В.Грїбовський, на сьогодні євроскептицизм охоплює політичні сили всього політичного спектру, як ліві, так і особливо праві, які не підтримують або європейську ідею або її інституційне втілення [13].

Останні вибори до Європейського парламенту, що відбулися в країнах Європейського Союзу у травні 2014 року, продемонстрували безпрецедентне зростання підтримки політичних сил, що стоять на позиціях євроскептицизму. Євроскептики (націоналістичні партії та противники європейської інтеграції) отримали 230 місць з 751 у Європарламенті, збільшивши присутність до 30,6% (з 20,4% на виборах 2009 року). Однак, як зауважує О.Трейб, розрізненість євроскептичного табору в Європарламенті не дозволила виборцям, що голосували за ці політичні сили, отримати належного представництва своїх інтересів. Електоральний успіх партій—євроскептиків було розцінено як звичайний протест проти непопулярних національних урядів. Вчений справедливо спрогнозував, що незважаючи на значну електоральну підтримку, євроскептики будуть виключені з коридорів влади ЄС, однак така стратегія створить поживний ґрунт для більш потужної підтримки євроскептиків у наступні п'ять років [14].

Дослідник мав рацію, адже проєвропейські сили в Європарламенті зберегли більшість. Дві найбільші проєвропейські партії: Європейська народна партія та Прогресивний альянс соціалістів і демократів отримали разом 403 місця. А останніми роками позиції євроскептиків у Європарламенті ще більше ослабли, що дає підстави констатувати деінституціоналізацію євроскептицизму. Фракція Європарламенту «Європа свободи та демократії», яка з 2009 році об'єднувала євроскептичні та націоналістичні партії, припинила своє існування через вихід з неї депутатів. Навіть італійський опозиційний рух «П'ять зірок» вирішив вийти з неї і приєднатися до Альянсу лібералів і демократів

за Європу, через що наразився на звинувачення виборців у відмові від курсу євроскептицизму. Експерти зауважують, що така поведінка обумовлена непопулярністю євроскептицизму на інституційному рівні, саме в стінах Європарламенту, а також прагненням політичних сил будь-що зміцнити свої позиції в Європарламенті, де тільки фракційні партії мають політичну вагу і отримують фінансування від Брюсселя [15]. Натомість виборці, розчаровані реаліями та перспективами євроінтеграції, що голосували за євроскептиків, почуваються зрадженими.

А це одна з головних причин процесу дезінтеграції, виокремлених К.Дойчем. Йдеться про закритість політичної еліти Євросоюзу — ротацийні процеси не означають появу нових представників або реалізацію нових ідей, в результаті величезного впливу в суспільствах набувають опозиційні еліти та погляди. Це стало наслідком дії ще одного важливого дезінтеграційного фактору — нездатності європейської громіздкої бюрократичної структури проводити потрібні реформи та вирішувати нагальні питання і проблеми, яких очікують європейці. Зокрема вчасно реагувати на виклики (міграційна криза, безробіття, тероризм, нерівномірність розвитку держав), які постали перед ЄС. Не випадково, серед дезінтеграційних чинників К.Дойч особливо акцентує увагу на посиленні економічного або політичного тиску на держави—складові інтеграційного утворення за наявності поділу на регіони—донори та дотаційні регіони [16]. В Європейському Союзі цей поділ особливо помітний. Прикладом може слугувати Німеччина і її роль у вирішенні фінансової кризи Єврозони. Також дослідник відзначає посилення регіональної, економічної, національної диференціації, яку вже не можуть компенсувати інтеграційні процеси. К.Дойч справедливо вважав наднаціональні інтеграційні утворення нестабільними і вказував на небезпеку повернення їх частин до «агресивного націоналізму».

А.Босоні вважає, що Європейський Союз охопила дезінтеграційна криза після виходу з його складу Великої Британії і питання, яка країна стане наступною, лежить в риторичній площині. Євроскептично налаштоване населення може змусити уряди відмовитися від членства в ЄС — більше того, політики самі можуть прийняти таке рішення, намагаючись здобути підтримку виборців, як це спостерігалось на президентських виборах у Франції. На думку дослідника, ця дезінтеграційна криза демонструє, що головною політичною одиницею в Європі залишається саме національна держава з її національними інтересами, незважаючи на багаторічні спроби її послабити в межах ЄС [17].

Подолання дезінтеграційних тенденцій, які накопичуються в Європейському Союзі, вбачається у застосуванні двох глобальних взаємовиключних стратегій. Перша полягає у посиленні євроінтеграції, друга — у її послабленні. Утім, довгострокові наслідки застосування обох стратегій можуть бути однаково деструктивними для ЄС. Посилення євроінтеграції означає ще більшу відмову держав—членів від національного суверенітету та зростання євроскептичних, протестних настроїв серед їх населення, однак більшу ефективність ЄС у вирішенні спільних проблем. Натомість послаблення євроінтеграції є кроком назустріч євроскептикам, однак тимчасовим вирішенням проблеми, оскільки також загрожує посиленням відцентрових тенденцій та подальшим розпадом Європейського Союзу.

Аналіз суспільного євроскептицизму як падіння рівня довіри до ЄС та його інституцій, а також партійного євроскептицизму, що є наслідком зростання підтримки виборцями партій — та кандидатів—євроскептиків на виборах, засвідчив, що цей політичний рух з маргінального перетворюється на потужну опозиційну силу, яка загрожує цілісності Євросоюзу. Адже вивчення основних програмних положень євроскептиків вказує на безальтернативність шляху, нав'язування протиставлення ЄС національній державі, її інтересам, а не пошук механізмів вигідної багаторівневої співпраці. Тож, стратегія ігнорування дезінтеграційних тенденцій та будь-яких їх проявів, застосовувана Євросоюзом останніми роками, що була досліджена на прикладі деінституціоналізації євроскептицизму в Європарламенті, довела свою хибність, адже вона означає консервацію, примноження проблем, а не їх вирішення.

Література

1. Braun D. The Impact of the Euro Crisis on Citizens' Support for the European Union // *Journal of European Integration*. 2014. Vol. 36. Issue 3: Coping with Crisis: Europe's Challenges and Strategies. P. 233.
2. European Union citizenship // *Flash Eurobarometer* 430 — March 2016. P. 21.
3. Euroscepticism: Beyond Brexit / *Pew Research Center*, June 2016. P. 3.
4. Там же. P. 10.
5. Предвыборная программа Марин Ле Пен // *ИноСМИ*. URL: <http://inosmi.ru/social/20170205/238669933.html> (дата звернення 24.04.2017).
6. Benedetto G. Historical Euroscepticism Compared: The Case of the French and Italian Communist Parties in the Cold War // *Euroscepticism and European Integration*, 2009. P. 276.
7. Taggart P. A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems // *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 33. Issue. 11. P. 364.
8. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції // *Дослідження світової політики*. 2009. Вип. 48. С. 26.

9. Вітман К. М. Тенденції етнополітичної дезинтеграції в європейському просторі // Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 54. С. 24.
10. Оськін О. Цит. праця. С. 28
11. Taggart P. Цит. праця. Р. 365.
12. Taggart P., Szczerbiak A. Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality // European Parties Elections and Referendums Network Working Paper. 2003. № 69. Р. 6.
13. Грибовський В. Евроскептицизм как политическая тенденция начала XXI века // Российский институт стратегических исследований. URL: <https://riss.ru/analitics/25709/> (дата звернення: 25.04.2017).
14. Treib O. The voter says no, but nobody listens: causes and consequences of the Eurosceptic vote in the 2014 European elections // Journal of European Public Policy. 2014. Vol. 21. Issue. 10. P. 1543.
15. Італійський рух “П’ять зірок” вирішив відмовитися від євроскептицизму // Проект Інституту Горшеніна. URL: https://ukr.lb.ua/world/2017/01/09/355505_italiyskiy_ruh_pyat_zirok.html (дата звернення: 26.04.2017).
16. Deutsch K. Analysis of International Relations. New York, 1968. P.197.
17. Bosoni A. Who Will Exit the EU Next? // Stratfor. URL: <https://www.stratfor.com/weekly/who-will-exit-eu-next> (дата звернення: 28.04.2017).

Витман К.Н. Евроскептицизм как проявление дезинтеграционных тенденций в ЕС – Статья.

Аннотация. Автор позиционирует евроскептицизм как проявление и идеологическое оформление дезинтеграционных тенденций в ЕС. Исследуется общественный евроскептицизм как снижение уровня доверия к ЕС и его институтам, а также партийный евроскептицизм, проявляющийся в поддержке избирателями партий и кандидатов—евроскептиков на последних выборах. Анализируются основные программные положения евроскептиков, причины их популярности. Исследуется эволюция евроскептицизма в политической мысли, особенности его типологизации. Автор указывает на ошибочность стратегии игнорирования дезинтеграционных тенденций и любых их проявлений на примере деинституционализации евроскептицизма в Европарламенте.

Ключевые слова: евроскептицизм, дезинтеграция, выборы, партийная система

Vitman K.M. Euroscepticism as a Manifestation of Disintegration Tendencies in the EU – Article.

Summary. The author positions Euroscepticism as a manifestation and ideological formation of the disintegration tendencies in the EU. Social Euroscepticism is being studied as a decrease in the level of trust to the EU and its institutions, as well as party Euroscepticism, which is manifested in the growth of voters’ support to parties and Eurosceptic candidates in the last elections. The main programs of Eurosceptics, the reasons of their popularity are analyzed. The evolution of Euroscepticism in political thought, its typology are studied. The author points out the mistakenness of the strategy of ignoring disintegrational tendencies and any of their manifestations on the example of the deinstitutionalization of Euroscepticism in the European Parliament.

Keywords: Euroscepticism, disintegration, election, party system.

*Грубінко А.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Інституту історії України НАН України*

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ВІЙСЬКОВО-ГУМАНІТАРНИХ ОПЕРАЦІЯХ І МІСІЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. У статті представлено результати дослідження ролі та особливостей участі Великої Британії у військово-гуманітарних операціях і місіях Європейського Союзу. Проаналізовано позицію британських урядів щодо розвитку цього напрямку функціонування Спільної політики безпеки та оборони ЄС. Вказано на прорахунки міжнародної військово-цивільної оперативної діяльності ЄС та спрогнозовано наслідки виходу Великої Британії з його складу для розвитку миротворчого потенціалу об'єднання.

Ключові слова: Велика Британія, ЄС, Спільна політика безпеки та оборони, миротворча діяльність, військові операції, цивільні місії.

Постановка наукової проблеми. Формування військового сегмента Європейського Союзу в контексті становлення його зовнішньої політики стало важливим і перспективним напрямом розвитку об'єднання як нового впливового суб'єкта світової системи міжнародної безпеки. Першочерговим комплексним завданням розбудови політики безпеки та оборони ЄС визначено досягнення здатності організувати і проводити самостійні військові операції, гуманітарні і цивільні місії в постконфліктних регіонах. Велика Британія, володіючи значними військовими ресурсами і системою гуманітарного впливу за кордоном, природно стала важливим і необхідним для ЄС учасником його військово-гуманітарних операцій і місій.

Актуальність дослідження. В умовах сучасних викликів та загроз системі європейської безпеки, суперечливого розвитку Європейського Союзу як впливового актора новітньої системи міжнародних відносин, регіональної і світової системи безпеки, перманентного протікання конфліктів різної природи та масштабів розгортання в різних регіонах і країнах світу виникає необхідність дослідити історичний досвід оперативної миротворчої діяльності об'єднання як одного з центральних елементів реалізації його Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, внесок провідних держав-членів Союзу в організацію і проведення операцій і місій ЄС. В умовах процесу виходу Великої Британії з Євросоюзу необхідно оцінити значення вкладу цієї

країни у розвиток його військово-гуманітарних можливостей з метою мінімізації можливих втрат Співтовариства від повного завершення процесу «Brexit».

Мета статті — проаналізувати роль та виявити особливості участі Великої Британії у військово-гуманітарних операціях і місіях Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика участі Великої Британії у військово-гуманітарних акціях та місіях ЄС загалом не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Відсутні спеціальні публікації. Західні дослідники європейської інтеграції, зокрема, Г. Ліндстром [1], Д. Петерс [2], приділили певну увагу її вивченню в контексті становлення Спільної політики безпеки та оборони ЄС. Л. Вайніо [3], Н. Піроцці [4], Т. Росс [5], С. Фішер [6], Д. Хеллі [7] представили аналіз конкретних операцій ЄС і внеску британської сторони. В російській історичній науці певну увагу проблемі приділили військові історики Д. Галін [8], Н. Власов та ін. [9]. У монографії В. Журкіна з історії військової політики Євросоюзу роль Британії у миротворчих операціях Союзу згадується в загальному контексті [10]. Короткий огляд внеску країни в миротворчі операції ЄС подає Т. Андреева [11]. В українській історіографії зазначена проблема окремо не вивчалася.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування Європейського Союзу за наслідками укладення Маастрихтського договору 1992 р. не призвело до автоматичного початку формування його військової складової. Західноєвропейський Союз як єдина виключно регіональна військова організація з наявним оперативним потенціалом тривалий час представляв суто європейські можливості у сфері безпеки. ЗЄС упродовж 1990-х років виконував функцію представництва ЄС, діючи від його імені у міжнародних військових акціях. Уряд Великої Британії виступав за збереження «status quo» в системі європейської з першістю НАТО, тому підтримав ЗЄС як кращий варіант автономізації європейської складової Альянсу, ніж ЄС. Рівень виконання ним третьозначних завдань в тилу НАТО влаштовував британське керівництво.

В умовах домінування НАТО в системі колективної безпеки країн Заходу до прерогативи ЗЄС входило виконання обмежених операцій миротворчого характеру, які не передбачали інтенсивних бойових дій. З кінця 1980-х років ВМС Великої Британії в складі міжнародної коаліції здійснювали операцію ЗЄС з гарантування свободи судноплавства в Перській затоці. З початком війни в регіоні у серпні 1990 р. ескадра ВМС держав ЗЄС забезпечувала дотримання ембарго на морську торгівлю. Подальші оперативні функції організації визначив Петерберзький саміт Ради ЗЄС від 19 червня 1992 р. «Петербурзькі завдання» ЗЄС згодом лягли в основу оперативних функцій Євросоюзу з виконання гуманітарних і рятувальних завдань, проведення миротворчих місій і бойових операцій кризового регулювання (включно з миротворчістю). З червня 1992 р. до жовтня 1996 р. британські ВМС у складі спільної операції ЗЄС і НАТО «Sharp Guard» забезпечували контроль за дотриманням ембарго на постачання зброї і боєприпасів до колишньої Югославії. З червня 1993 р. ЗЄС проводив військову операцію надання допомоги Болгарії, Угорщині і Румунії в їх зусиллях з виконання санкцій ООН щодо судноплавства на Дунаї [2, с. 146]. ЗЄС на прохання Євросоюзу з липня 1994 р. до липня 1996 р. забезпечував роботу поліцейської місії в Мостарі (Боснія і Герцеговина). Британські спеціалісти долучилися до навчальних поліцейських місій ЗЄС в Африці. Завершальною цивільною місією ЗЄС стала діяльність поліцейських радників в Албанії у травні 1997 р. — травні 2001 р. Історію військових операцій ЗЄС завершила місія загального нагляду за безпекою в Косово у 1998—2000 рр.

Період 1998—2002 рр. відзначався активною підготовчою роботою ЄС до повного перебрання функцій виконання військово-гуманітарних операцій і місій. Початок цьому процесу поклав Амстердамський договір, який до функцій Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) відніс виконання «петерберзьких завдань». Франко-британська декларація Сен-Мало від 4 грудня 1998 р. містила заклик до розбудови Європейських сил швидкого реагування для проведення військових антикризових акцій. Зміна позиції британського керівництва у справі розвитку СПБО ЄС відкрила шлях для формування механізмів оперативної діяльності об'єднання. Уряд Т. Блера відіграв ключову роль у швидкому затвердженні і розробці планів розбудови військових ресурсів Співтовариства. Після завершення передачі функції від ЗЄС до ЄС останній отримав можливості самостійної військової діяльності.

По завершенні блокового протистояння зникла загроза виникнення війни на територіях західно-

європейських держав. В їх військових стратегіях особливе місце посіли закордонні операції. У результаті скорочення особового складу військ і оборонних видатків національні збройні сили набули вигляду відносно невеликих армій, призначених для проведення коаліційних інтервенцій за межами Європи [9, с. 57]. В умовах, коли кризи набували вираженого внутрішньодержавного рівня, їх врегулювання затребувало розширення переліку завдань миротворчих операцій і місій від традиційної гуманітарної допомоги та захисту людей до гарантування законності і політичної стабільності. У цих умовах уряд Британії здійснював розробку національної доктрини участі в миротворчих місіях. Велике значення для просування міжнародних інтересів країни мало використання військової сили у складі багатонаціональних угруповань. За умов відсутності в ЄС досвіду проведення таких акцій, потенціал і досвід Великої Британії у миротворчих місіях ООН дозволяв їй претендувати на провідні ролі. У різних куточках світу перебувала п'ята частина Королівських Збройних Сил [8, с. 12]. Від початку 1990-х рр. відбувалося їх реформування в контексті створення мобільних підрозділів для виконання операцій у віддалених регіонах світу.

Прийняття численних планів і програм розвитку європейських оперативних військово-цивільних механізмів дало результат. Євросоюз включився у процес проведення цивільних (місії) і військових (операції) міжнародних безпекових акцій. З 1 січня 2003 р. ЄС розпочав першу історичну гуманітарно-поліцейську місію в Боснії і Герцеговині, яка завершилася 30 червня 2012 р. У ній взяли участь усі члени ЄС і сім держав-партнерів (в т.ч. Україна). Поліцейський контингент ЄС замінив оперативну групу ООН. Британські спеціалісти (станом на січень 2004 р. — 55 поліцейських і 9 військових) взяли активну участь в роботі місії [1, с. 113].

Історично першою військовою миротворчою акцією Європейського Союзу стала військова операція в Македонії «Конкордія» (18 березня по 15 грудня 2003 р.). Сили ЄС замінили контингент НАТО. З 400 чол., які представляли 13 держав ЄС і 14 країн-партнерів, найбільший контингент делегувала Франція (145 чол.), а Велика Британія — всього 3 військових. По завершенні операції присутність ЄС в Македонії забезпечувалася в ході проведення поліцейської місії «Проксіма» (15 грудня 2003 р. — 15 грудня 2005 р.). З грудня 2005 р. до грудня 2006 р. британський персонал і представники поліції працювали в Групі поліцейських радників (29 експертів) [11, с. 57].

Значну увагу держави та інституції ЄС надавали врегулюванню проблем Африканського кон-

тиненту. В операції ЄС «Артеміс» (12 червня — 1 вересня 2003 р., Демократична Республіка Конго), проведеної на прохання ООН, взяли участь близько 2 тис. солдат і офіцерів з 17 країн, в тому числі з Великої Британії (85 чол.), серед яких переважно інженери, сапери і допоміжний персонал [7, с. 183]. Сили ЄС виконали функцію підтримки миру в зоні конфлікту у період заміни миротворчої місії ООН. Надалі Євросоюз протягом наступних 12 років провів в Африці понад півтора десятка військових операцій і цивільних місій, до яких різною мірою залучалися британські фахівці.

Однією з наймасштабніших військових операцій ЄС в його історії стала операція «Алтея» в Боснії і Герцеговині, яка розпочалася 2 грудня 2004 р. за мандатом ООН і в модифікованому варіанті триває досі. Сили Євросоюзу (EUFOR) перебрали від НАТО комплекс завдань з гарантування безпеки і стабільності, навчання місцевих Збройних Сил. Велика Британія надала понад 600 миротворців. На початковому етапі операції британські представники обіймали командні пости. З трьох оперативних зон виконання операції північно-західна зона контролювалася британськими силами [12].

Велика Британія відіграла вагомую роль у становленні організаційно-управлінської складової міжнародної оперативної діяльності Співтовариства. На неформальному саміті в Хемптон-Корті 27 жовтня 2005 р. лідери ЄС прийняли рішення створити Раду кризового управління (**Crisis Management Board**). **Завдяки досягнутим домовленостям та активній позиції тодішнього британського уряду у серпні 2007 р. вдалося відкрити Підрозділ ЄС з планування і проведення цивільних операцій, тобто штаб цивільних операцій.**

Оперативна діяльність Європейського Союзу поширювалася на Близький і Середній Схід. Першу миротворчу акцію ЄС провів в Іраку (EUJUST LEX). Вона розпочала роботу 1 липня 2005 р. і була малочисельною (всього 30 чол.). У ній взяли участь британські поліцейські і юристи. Євросоюз і його держави намагалися підвищити вплив на процес врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. У січні 2005 р. Брюссель відкрив координаційний офіс для підтримки палестинської поліції (**EU COPPS**). **3 листопада 2005 р. британський цивільний персонал задіявався до місії Союзу зі сприяння прикордонного контролю на контрольній-пропускному пункті Рафах (кордон сектора Газа і Єгипту), а з 1 січня 2006 р. за участі британської поліції і цивільного персоналу розпочалася поліцейська місія ЄС в Палестинській автономії. У 2006 році держави ЄС взяли на себе забезпечення миротворчої місії в Лівані. Лондон надав 2 розвідувальних літаки «Авас», 6 гвинтокрилів і 1 розвідувальний корабель, право**

користування військовою базою на Кіпрі [4, с. 1]. Велика Британія була серед провідних учасників поліцейської місії ЄС в Афганістані, яка розпочалася 15 червня 2007 р.

Від середини 2000-х років Союз відзначився рядом акцій на Кавказі, в Молдові та Україні. Перша з них проводилася в Грузії з липня 2004 р. до липня 2005 р. — невелика місія експертів з реформування правоохоронних органів, серед яких не було британських представників. Місія прикордонного контролю в Молдові та Україні (EUBAM) з центром в Одесі розпочала роботу 1 грудня 2005 р. Її співробітники допомагають органам влади у боротьбі з контрабандою, нелегальним перетином кордону і розвитком прикордонних служб [13]. Чинним главою місії є британський дипломат Ендрю Тесор'єр.

З другої половини 2000-х років головну увагу у проведенні операцій і місій ЄС переключив з європейських теренів (Балкан) на Африканський континент. ЄС долучився до миротворчої діяльності ООН та Африканського Союзу в регіоні Сахеля, провівши річну миротворчу операцію (15 березня 2008 — 15 березня 2009 р.). Серед виділених 23 членів ЄС і трьох інших держав-учасниць операції були представники британських Королівських Збройних Сил. Провідну роль у проведенні акції відіграла Франція. Перша військово-морська операція в рамках СПБО «Атланта», яка розпочалася з 8 грудня 2008 р. біля берегів Сомалі і відбувалася за участі майже 2 тис. військових ВМС 23 держав ЄС та 5 партнерів (в т. ч. України), передбачала нейтралізацію сомалійських піратів в Аденській затоці та охорону торгових кораблів. Велика Британія була серед групи ініціаторів і головних організаторів акції [3, с. 23]. **Центральний штаб операції перебуває в Нортвуді поблизу Лондона [10, с. 189]. Цей штаб став одним з п'яти штабів СПБО для здійснення операцій ЄС.**

Найбільшу за кількістю учасників цивільну місію в своїй історії ЄС проводив в Косово (EULEX Kosovo), яка розпочалася 9 грудня 2008 р. під егідою ООН. Велика Британія перебувала серед лідерів з кількості наданого персоналу, який загалом складав понад 3,2 тис. чоловік. Місія проводилася на основі механізму «Берлін плюс», адже в Косово залишався контингент НАТО. Особливо відзначимо місію ЄС в Грузії (відбувається з 1 жовтня 2008 р.) з стабілізації ситуації на кордоні з самопроголошеними республіками Південною Осетією та Абхазією. Велика Британія надала 20 інструкторів [6, с. 386].

Прихід до влади у 2010 році британських консерваторів, незважаючи на їх критичну налаштованість до СПБО, не призвів до зниження інтересу країни до участі в миротворчих операціях і місіях

ЄС. Водночас Лондон висловив готовність брати участь у військових і цивільних місіях ЄС, які відповідають інтересам країни. При цьому королівство могло брати участь лише у тих військових місіях та операціях ЄС, в яких не задіяний Альянс.

Важливим нововведенням ЄС у проведенні місій в Африці стало запровадження проекту координації дій в рамках декількох акцій в одному регіоні під контролем одного центру. За такою схемою проводиться навчально—тренувальна місія в Нігері (регіон Сахеля), яка розпочалася 16 липня 2012 р. Практика створення координаційних центрів СПБО продовжена в зоні Африканського Рогу. У липні 2012 р. розпочалася місія ЄС «Нестор». Також в Африці ЄС проводив декілька навчально—тренувальних акцій, зокрема, в Гвінеї—Бісау (2008 — 2010 рр.) (Велика Британія не брала участі) і Південному Судані (березень 2013 — січень 2014 рр.). У травні 2013 р. розпочала роботу місія прикордонної допомоги в Лівії. У 2013—2014 рр. провідні держави ЄС провели ряд військових операцій в Африці. Головну роль у них відіграла Франція, адже питання стосувалося її колишніх колоній. 11 січня — 13 лютого 2013 р. французькі підрозділи за підтримки місцевої армії розгромили ісламістів і сепаратистів в Малі. Велика Британія, яка надала літаки для перекидання французьких військ і літак—розвідник, направила 330 військових [5, с. 3]. ЄС як організація не брав участі в бойовій операції. Британія підтримала французьких партнерів у Центральноафриканській Республіці, надавши транспортну авіацію для перекидання військ для операції, що розпочалася у березні 2014 р.

З огляду на комплексну проблему потоків мігрантів до ЄС з третіх країн відзначимо операцію «Софія», яка розпочалася у серпні 2015 р. Її завдання — **протистояти контрабанді людей в Середземному морі**. До складу операції залучено кораблі Королівського ВМС, зокрема, фрегати «HMS Richmond», «HMS Enterprise» і «HMS Bulwark». Операція продовжена до 27 липня 2017 р.

За півторадесятилітню історію проведення власних миротворчих військових операцій і цивільних місій Європейським Союзом здобуто значний досвід, який включає як успіхи, так і невдачі. Євросоюз у своїй діяльності зустрівся з рядом труднощів. Окрім традиційних проблем скорочення військових бюджетів держав—членів, залежності ЄС від надання ними кадрового і технічного забезпечення, під час виконання операцій і місій проявила себе надмірна бюрократизація. Внаслідок цього інституції Союзу часто із явним запізненням реагували на актуальні питання світової політики, опиняючись на другорядних ролях після США, інших провідних учасників міжна-

родних відносин і самих держав—членів, які в кризових ситуаціях нерідко надавали перевагу самостійній політиці. Незадіяними у військових операціях залишаються створювані з 2005 року оперативні бойові групи. Серед невикористаних можливостей ЄС — відсутність практичних дій у врегулюванні конфліктів в Іраку 2003 р., Грузії 2008 р., ДР Конго 2008 р., Лівії 2011 р., Малі 2013 р., Сирії з 2013 р., Україні з 2014 р. Головною причиною нездатності ЄС до стратегічної ініціативи у врегулюванні цих конфліктів стала слабкість спільних позицій держав—членів. З 2003 р. ЄС провів 28 операцій і місій (з них 8 військових), в яких задіяв бл. 80 тис. чол. Чимало з них, з огляду на нерівномірний склад учасників, можна вважати прикладом передбаченого Лісабонським договором структурного співробітництва.

У ряді випадків саме позиція Великої Британії, зумовлена її міжнародними пріоритетами і традиційними імперативами зовнішньої політики, стала фактором послаблення позицій Євросоюзу в міжнародних відносинах. Зокрема, у 2002—2003 рр. уряд Т. Блера в односторонньому порядку підтримав американську ініціативу війни з Іраком, залишивши структури і партнерів по ЄС в ролі статистів. У 2008 році керівництво країни заблокувало французьку ініціативу щодо направлення в ДР Конго війська ЄС. У серпні 2008 р. уряд Г. Брауна віддав першість у переговорному процесі з врегулювання російсько—грузинського конфлікту керівництву Франції. У 2011 р. уряд Д. Кемерона виступив проти операції ЄС в Лівії, підтримавши НАТО, відмовився використовувати бойові групи ЄС для проведення миротворчих операцій.

Для оцінки значення участі Великої Британії у проведенні військово—гуманітарних акцій ЄС показовими є офіційні статистичні дані Європейського оборонного агентства. У 2005—2015 рр. за показниками кількості військ серед держав ЄС країна перебувала на 3—4 позиції. У 2005 р. за кількістю цивільного персоналу, задіяного в оборонній сфері, Британія посідала перше місце. Країна займала провідні позиції за показником кількості розгорнутих сил. Лондон до 2015 р. витрачав найбільше кошти на проведення операцій ЄС. Однак з 2013 р. Британія різко скоротила кількість цивільного персоналу в оборонній сфері. У 2014 р. уряд країни удвічі зменшив витрати на закордонні операції Союзу, поступившись позиціями Франції та Італії [14]. Такі тенденції послабили показники королівства у військовому рейтингу держав—членів об'єднання.

Висновки. В історії створення оперативних механізмів ЄС як суб'єкта миротворчої діяльності виділимо три періоди: 1) формування передумов

(1991–1998 рр.); 2) організаційно—підготовчий період (1998–2002 рр.); 3) проведення військово—цивільних операцій і місій (з 2003 р.). У перший період європейський військовий потенціал представляв ЗЄС, під егідою якого не проведено жодної бойової операції. Рівень виконання ЗЄС третьозначних завдань в глибокому тилу діяльності НАТО і коаліцій провідних держав атлантичного простору цілком влаштовував керівництво Великої Британії. Однак наприкінці 1990—х рр. європейцям стала очевидною невідповідність ситуації потребам часу. Міжнародні амбіції уряду лейбористів співпали з амбіціями Євросоюзу поширити свій економічний і політичний потенціал на безпеку та оборону.

Упродовж півторадесятилітнього періоду проведення військових операцій і цивільних місій об'єднання здобуло значний досвід оперативної діяльності. Її практика показала спроможність ЄС виробляти консолідовані позиції і здійснювати спільні дії на міжнародній арені у стратегічно важливій справі гарантування безпеки в зонах їх пріоритетних інтересів, якими стали Балкани, Близький Схід, Африка, пострадянський простір. Євросоюзу завдяки закордонним акціям вдалося утвердитися в якості впливового суб'єкта системи безпеки з претензією на глобальний статус. Однак чимало системних проблем не дали змоги Союзу повноцінно проявити себе як військовій силі і стати в один ряд з провідними учасниками світової системи безпеки, головною з яких вважаємо відмінності міжнародних інтересів держав—членів. Проявила себе стратегічна другорядність потенціалу ЄС у порівнянні з НАТО. Як наслідок об'єднання виконувало переважно менш значимі і нечисленні акції, уникало прямих військових дій і надавало перевагу несилісним (цивільним) місіям. В умовах відновлення першості силових механізмів вирішення конфліктів і слабкості військових підрозділів ЄС така другорядність посилюється.

Урядам Великої Британії під час участі в операціях і місіях ЄС вдалося частково реалізувати свій значний потенціал і досвід міжнародної миротворчої діяльності. Британські військові і цивільні спеціалісти (поліцейські, юристи, економісти, технічні інструктори) залучалися до більшості оперативних акцій Євросоюзу. Велика Британія стала одним з найбільших вкладників в систему проведення операцій і місій ЄС. Водночас традиційні глобальні устремління і вірність атлантичним зобов'язанням, євроскептицизм не дали можливості країні проявити свій потенціал в достатній мірі для виходу на позиції європейського лідера у сфері безпеки. Серед миротворчих акцій ЄС Лондон надавав перевагу участі в цивільних місіях, залишаючи за собою свободу вибору щодо

участі у бойових операціях, переважно обмежувався виділенням незначних груп спеціалістів, уникав першорядної ролі при розгортанні акцій у менш пріоритетних регіонах, що свідчить про другорядність механізмів ЄС в системі безпекових міжнародних пріоритетів керівництва країни. Британська сторона надавала перевагу участі в операціях і місіях ЄС у тісній співпраці з НАТО. У період правління урядів Д. Кемерона на фоні змін у зовнішній політиці країни відбувалося скорочення її участі в забезпеченні оперативної діяльності ЄС. Вихід Великої Британії з Співтовариства послабить його можливості в галузі військових операцій і цивільних місій. Подальша участь в них королівства після завершення процесу «Brexit» залишається невизначеною. Припинення участі країни в міжнародних безпекових акціях Союзу послабить її військово—політичний вплив в ряді регіонів Європи (Балкани, Східна Європа) та Африки. Відкритий формат військово—гуманітарної міжнародної діяльності ЄС, до якої долучилися багато третіх держав, дозволить Великій Британії за бажанням залишатися її учасником на правах партнера об'єднання.

Література:

1. Lindstrom G. On the ground: ESDP operations / G. Lindstrom // *EU Security and Defence Policy. The first five years (1999–2004)* / ed. by N. Gnesotto. — Paris: Institute for Security Studies, 2004. — pp. 111–129.
2. Peters D. Constrained Balancing: The EU's Security Policy / D. Peters. — London: Palgrave, 2010. — 264 p.
3. Vainio L. EU Foray into Navy Operations — NAVFOR Somalia / L. Vainio // *European Security Review*. — December 2008. Number 42. — p. 23.
4. Pirozzi N. UN Peacekeeping in Lebanon: Europe's contribution / N. Pirozzi // *European Security Review*. — September 2006. — Number 30. — p. 1–3.
5. Ross T. More than 300 UK troops set for Mali mission / T. Ross // *The Telegraph*. — 2013. — 29 January.
6. Fischer S. The European Union Monitoring Mission in Georgia (EUMM) / S. Fischer // *European Security and Defence Policy: the first ten years (1999–2009)* / ed. by G. Grevi. — Paris: Institute for Security Studies, 2009. — pp. 379–390.
7. Helly D. The EU military operation in DR Congo (Artemis) / D. Helly // *European Security and Defence Policy: the first ten years (1999–2009)* / ed. by G. Grevi. — Paris: Institute for Security Studies, 2009. — pp. 181–185.
8. Галин Д. Военная политика Великобритании / Д. Галин // *Зарубежное военное обозрение*. — 2014. — № 4. — С. 11–17.
9. Власов Н.А. Мысль и меч: эволюция оборонной политики стран Западной Европы и развитие военных технологий во второй половине XX — начале XXI вв. / Н.А. Власов, А.А. Малыгина, А.Ю. Павлов. — М.: МБА, 2013. — 248 с.
10. Журкин В.В. Военная политика Евросоюза / В.В. Журкин. — М.: Международные отношения: Институт Европы РАН, 2014. — 256 с.
11. Андреева Т. Европейский Союз и региональные конфликты / Т. Андреева; отв. ред. Н.К. Арбатова, А.М. Кокеев. — М.: ИМЭМО РАН, 2011. — С. 52–70.

12. About EUFOR [Електронний ресурс] / European Union External Action. — 12 September 2016. — Режим доступу: <http://www.euforbih.org/eufor/index.php/about-eufor/background>

13. Місія EUBAM. Молдова та Україна [Електронний ресурс] / European Union External Action. — Режим доступу: <http://eubam.org/ua/who-we-are/>

14. Guzelyte S. National EDA Member States' Defence Data 2013–2014 and 2015 (est.) of the 27 EDA Member States. EDA participating Member States / S. Guzelyte. — Brussels, June 2016. — 69 p.

Грубинко А.В. Участие Великобритании в военно–гуманитарных операциях и миссиях Европейского Союза. — Статья.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования роли и особенностей участия Великобритании в военно–гуманитарных операциях и миссиях Европейского Союза. Проанализирована позиция британских правительств относительно развития этого направления функционирования Общей политики безопасности и обороны ЕС. Указано на просчеты международной военно–гражданской оперативной деятельности ЕС и спрогнозированы последствия выхода Великобритании из его состава для развития миротворческого потенциала объединения.

Ключевые слова: Великобритания, ЕС, Общая политика безопасности и обороны, миротворческая деятельность, военные операции, гражданские миссии.

Hrubinko A.V. Britain's participation in military–humanitarian operations and missions of the European Union. — Article.

Summary. The article presents the results of a study role and participation of the UK in military–humanitarian operations and missions of the European Union. Position of the British governments on the development of this direction of functioning Common security and defence policy of the EU is analyzed. Listed on the failures of international civil–military operational activities of the EU and predicted consequences of British exit from European Union for the development of organization's peacekeeping potential.

Keywords: Great Britain, EU, the Common security and defense policy, peacekeeping, military operations, civilian missions.

Ільчишин С.,

аспірант Науково-дослідного інституту Українознавства МОН України

АРЕШТИ ЧЛЕНІВ ОУН 1934–1935 РОКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. Полонізація освіти на теренах західноукраїнських земель призводила до масштабного спротиву українськими націоналістичними організаціями. У дослідженні проаналізовано масові арешти членів ОУН у 1934 році за джерельними та історіографічними матеріалами.

Ключові слова: українські землі, молодь, українська освіта, протидія полонізації, судові акти, обвинувачення, покарання.

Після проведення «Шкільної» акції восени 1933 року, яка була основною формою мирного культурно-освітнього спротиву українців проти освітньої політики II Речі Посполитої, західноукраїнські землі захлинула хвиля арештів. Ці арешти мали, перш за все, політичний характер та ставили за мету знекровити український спротив, знищити патріотичні елементи в українському суспільстві Галичини та Волині. Масові арешти проводились у безлічі міст та містечок даного терену, зокрема. Мета статті полягає в дослідженні та показі судових арештів та гучних судових справ, судових політичних процесів над українською шкільною молоддю та членами Юнацтва ОУН. Відповідно до поставленої мети спробуємо вирішити наступні завдання: виокремити доступний джерельний матеріал, що присвячений даній темі; розкрити методи та засоби боротьби польської адміністрації з виступами української молоді за підтримку українського шкільництва; показати особливості діяльності юнацьких осередків ОУН в галузі освіти на місцях та причини масових арештів молоді польською владою. Новизна положень статті визначається тим, що буде проаналізована доступна джерельна інформація та історіографія присвячена даній темі, глибокий аналіз джерел дозволить розвивати подальші дослідження з даної проблематики.

Виходячи з мети визначимо джерельну базу дослідження. Основним джерелом дослідження є праця Петра Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів» [1]. В радянський час проблема україномовної освіти була висвітлена в дусі ідентифікатора українського буржуазного націоналізму, а боротьба українців за свої культурні і освітні права трактувалася з боку боротьби народних мас трудящих, селян та робітників з панською буржуазною капіталістичною

системою. Молодь західноукраїнських земель, особливо члени соціалістичних, комуністичних рухів та КПЗУ розглядалась радянськими вченими як носій пролетарської революції в Європу, борців проти свавілля панів і буржуазії у Польщі. [2] Інше бачення даної проблематики постало в роки державної незалежності України. Велика зацікавленість дослідників проблемами освіти, породила безліч досліджень, статей, публікацій та монографій, що охарактеризовують різні аспекти боротьби українців. Тому наша стаття є актуальною в сьогоденні. Дотично звертались до тематики українського шкільництва та протидії полонізації дослідники Виздик В. С. [3], який у своїй кандидатській дисертації обіжно зачепив питання української освіти в школі. Алексієвець Л. М. [4] який в загальних рисах охарактеризував проблеми освіти у Польщі міжвоєнного періоду, та системи влади в державі. Більш глибоко проблемами освіти займались М. Гнатюк [5] що описав місцеві особливості україномовної освіти в Коломиї та боротьбу за неї Г. Білевич, Б.Савчук [6] у своїй монографії «Рідна Школа»(1881–1939) описали історію створення та діяльності товариства освіти «Рідна Школа», де описано багатогранність діяльності товариства та реакцію польської влади на його діяльність. Охопив у своїй науковій діяльності процеси шкільництва Ступарик Б. М., що охарактеризував шкільну освіту в Галичині, [7] та дав оцінку освітнім процесам на західноукраїнських землях в складі II Речі Посполитої загалом, зачепивши проблематику реакції влади на антипольські дії української молоді, пов'язані з освітою.[8] В українському суспільстві, завдяки ентузіазму інтелігенції, утверджувалось бачення національної школи як одного з вирішальних факторів збереження національної окремішності та протистояння наступу польських урядових структур. Арешти проводились за належність до ОУН, про що свідчить джерело: «1 березня 1934 року той сам суд засудив гімназійного абсолювента Романа Лаврова, як здогадного провідника клітини ОУН у Тустановичах, на 3 роки тюрми. В Березжанщині арештовано в травні 1934 р. студента Івана Думина з Потуторів» [9].

Арешти свідчили про занепокоєність польської влади діями ОУН у шкільному сегменті, тому підозру потрапляли всі молоді люди які чинили

будь—який опір ополаченню. Одним із спровокованих судових процесів над українською молоддю був суд у Самборі:

— «В Самборі закінчився 29 червня 1935 року процес перед судом присяглих проти 13 молодих українців із Дрогобиччини, обвинувачених у приналежності до ОУН. [10]

— «Цей самбірський процес — подає «Новий Час»— належить до серії спровокованих процесів, а його темним героєм є Нестор Постойко, законспірований комуніст, що зручно послуговуючися протикомуністичними кличами, завів молодих людей до тюрми, як собі цього бажали його компартійці Самбірський суд засудив 24—річного столяра Юліяна Михаця на 8 років, 18—річного учня 7 кл. гімн. Богдана Звіра на 7 років, 19—річного учн. 6 кл. гімн. Василя Німиловича на 4 роки, 23—річного м'ясара Василя Николяка на 5 років в'язниці. Також комуністичного провокатора 24—річного столяра Нестора Постойка засуджено на 5 років в'язниці. Інших підсудних: 24—річного кравця Василя Хована, 27—річного магістра прав Мирослава Тураша, 17—річного Миколу Гальчака, 19—річного учня 5 кл. гімн. Степана Стапяка, 20—річну кравчиню Іванку Грибович, 19—річну Магдалину Маринчак, 27—річного гімн. абс. Богдана Іваницького і 16—річну Осипу Еківну звільнено». [11]

Процес свідчив про загострення політичної боротьби ОУН та націоналістичних організацій з КПЗУ та партіями комуністичного та соціалістичного спрямування. Нерідко дана політична боротьба переходила за межі політичного протистояння, свідченням чого є Самбірський процес спровокований агентом КПЗУ і призвів до послаблення позицій ОУН в даному регіоні. Провокації здійснені подекуди в масовому порядку агентами та законспірованими агітаторами КПЗУ призводили до масових арештів української молоді.

У своїй боротьбі за українську освіту ОУН використовувала й терористичні методи за що в більшості зазнавали кримінального покарання: «3 лютого Петра Кузіва з Мертюк, за приналежність до ОУН і пострілення польського учителя Нормана, на 10 років тюрми. 10 лютого студентів Ст. Ничові, засудженому за намагане вбивство комісара Цесельчука у Львові на 8 років тюрми, апеляційний суд підвищив термін ув'язнення до 10 років. Львівський суд звільнив Миколу Матвійчука, обвинуваченого за побиття, з наказу ОУН, польського професора» [12]. Дані акти свідчили про серйозність намірів ОУН в боротьбі за освітні права українців, при цьому не нехтуючи застосувати всі засоби боротьби за здійснення своїх намірів.

Іншими видами спротиву полонізації й політиці уряду були акції саботажу, проти польських

виступів та проведення проти польської агітації серед українського населення. Доступні матеріали саме описують процес арештів за дані дії:

— «26 березня ученицю семінару Ольгу Цимбалісту, за реферат про Любовича, відчитаний перед співтоваришками, на 4 місяці ув'язнення і викинення з школи. [13]

— «В листопаді 1934 р. у Львові засуджено студента Павла Крохмального, за протипольський виступ під час доповіді, на 6 місяців ув'язнення. Тернопільський суд в листопаді 1934 р. засудив 17—річного Василя Волецького з Іванова Горішнього на 14 днів арешту за те, що він на громадській криниці вивісив картку з написом «Геть з Польщею!», а 15—річну Степанію Герій на 5 зл. кари з заміною на 1 день в'язниці, за участь у демонстраційному Богослуженні та за наліплення протидержавних написів». [14] Покарання зазнавали й представники української молоді за розповсюдження та зберігання листівок ОУН що містили заклики боротьби за українську школу.

Зокрема маємо наступну звідну інформацію:

— «У січні 1934 року суд присяглих у Львові засудив за розповсюдження нелегальної літератури й приналежності до ОУН: Ілька Масиника на 3 роки, Володимира Короля і Корнила Кравця по 2 роки, Гриця Харчука на рік тюремного ув'язнення (всі з Сокальщини). Суд у Чорткові засудив 27 січня за приналежність до ОУН і кольпортаж підпільної літератури: Ів. Городиського на два і пів року, П. Кулиницького на рік тюремного ув'язнення. У Львові засуджено 29 січня 1934 р., за приналежність до ОУН та кольпортаж літератури ОУН, М. Барана з Любіня Великого на 2 і пів року тюрми [15].

— «Суд у Львові засудив в лютому Мирона Мицьолу з Сокальського повіту, в якого найдено листівки ОУН, на 2 роки в'язниці. У Стрию засуджено: 5 лютого Олексу Дубика з Добрян за розліплювання летючок ОУН на 1 рік ув'язнення». [16]

— «У Чорткові засуджено 5 лютого, за приналежність до ОУН та кольпортаж літератури ОУН, гімназистів: В. Балацкого і Ст. Онищука по півтора року, В. Дідича на один рік ув'язнення. У Станиславові засуджено Олексу Пилипонька, за приналежність до ОУН, поширювання летючок і написання протипольського вірша, на 3 роки тюрми». [17]

— «У Самборі засуджено: 23 лютого 1934 року Миколу Рожнятівського за поширювання летючок ОУН у Задолиську й Завадці, пов. Турка, на 4 роки тюрми. — 25 лютого студ. В. Зарицького з Тустанович на 4 роки, І. Пристая з Трускавця і Василя Мороза з Стебника по 3 роки тюремного ув'язнення. Львівський суд засудив: 1 березня

Ваврика Лакоту, за поширення летючок ОУН у Криниці, пов. Городок, на 2 роки тюрми.[18] 7 березня Ірину Кулик, за переховування підпільної літератури, на 2 роки тюрми. — 12 березня студ. М. Мартина, за приналежність до ОУН, на 10 місяців ув'язнення, а ученицю семінара Ольгу Сень суд присяглих звільнив, але на протест прокурора наступного дня її засуджено знову й засуджено на 7 місяців ув'язнення. У Тернополі засуджено: 6 березня М. Шурана, за приналежність до ОУН і кольпортаж її видань, на 6 років, Ів. Заяця на 6 років, Г. Цимбалістого на 5 років ув'язнення. — 9 березня гімн. абсолювента Василя Солонинку на 8 років, а Ст. Маркіза на 2 роки тюрми.[19]

— «В Золочені засуджено: 14 березня 1934 року Дмитра Гавриса з Ясеновець на півтора року ув'язнення за поширювання видань ОУН. — 15 березня студ. Андрія Майбу на півтора року ув'язнення за розліплювання летючок ОУН. — 16 березня, за приналежність до ОУН і поширювання її видань в Лопатинському повіті, засуджено: студенток Зиновію Кравців на 4 роки, Стефанію Кравців на 2 роки, гімн. абсолювентку Любу Данилович на 2 роки». [20]

— «В Бережанах за приналежність до ОУН і поширювання її літератури засуджено 19 березня по 3 роки: студ. Петра Олійника, Миколу Левицького, абсолювента торг. школи і Михайла Барана, абсолювента гімназії; Миколу Труша, торговельного помічника, на 3 і пів року; Антона Шидловського, робітника, на 4 роки; О. Барана і М. Гетьмана по 6 місяців, Гр. Левицького на 5 місяців тюремного ув'язнення».[21]

— «У Станиславові засуджено 19 березня 1934 року, за приналежність до ОУН і ширення підпільних видань, Ярослава Дутку на 2 роки тюрми».[22]

— «У Львові засуджено в квітні; 12—го: Юрка Кушніра з Бартатова, за поширювання летючок, на один рік ув'язнення. — 17—го»[23]

— «У Львові за приналежність до ОУН і кольпортаж нелегальної літератури засуджено: 7 червня — Ольгу Соколовську на 3 роки, Марію Ганіткевич і Марію Гук по півтора року, Анну Романовську на один рік тюрми. Ол. Федчинського засуджено за те саме на 2 роки ув'язнення. За приналежність до ОУН і кольпортаж; її літератури засуджено в Самборі: 6 червня 1934 року — Марію Гузичак на 2 роки, а 7 червня Василя Андрієвського на 4 роки ув'язнення».[24]

«Суд в Коломиї за приналежність до ОУН і кольпортажу летючок ОУН, засудив у липні 1934 уч. гімн. Івана Бабюка на 3 роки в'язниці, а учнів гімн. Василя Андруссяка та М. Ткачука звільнено. У Бережанах на поновному процесі засуджено за розліплювання летючок ОУН в Ушковичах, Волкові і Мерищеві гімназистів Вол. Заплатинського

на 1 рік і 7 місяців, робітника І. Палевича на 9 місяців ув'язнення» [25].

— «Суд у Бережанах у вересні 1934 р. за розкидування летючок ОУН засудив студента прав Миколу Максимішина з Дібрятин, пов. Перемишляни, на 2 роки в'язниці та 80 злотих судових коштів, а Василя Чоля та Степана Костіва, обох з Утіхович, пов. Перемишляни, звільнено. Лідію Мак за приналежність до ОУН і кольпортаж летючок засуджено на один рік тюрми» [26].

Все це свідчить про активізацію підпілля ОУН на всій території західноукраїнських земель що було спричинено політичною нестабільністю в Польській республіці. В свою чергу активність підпілля полягала в збільшенні числа кадрів, шляхом залучення до лав ОУН шкільної молоді з наступними методами: а саме, закликами до бойкоту польських шкіл, роздачу листівок ОУН, та просвітницькою роботою в школярських лавах, проведенням антипольських шкільних акцій, на кшталт пошкодження шкільних будівель, знищення або пошкодження польських державних символів, як то герба, прапора або портрету Йозефа Пілсудського, з подальшим роздаванням/розкиданням листівок ОУН. Тому через деякий час створюється широка мережа молодіжних організацій ОУН, що діють у шкільному середовищі. Так, маємо безліч донесень та повідомлень, як постерунків поліції, так згодом і повітових старост, про масштаби діяльності даних організацій.

Розповсюдження даних організацій на західноукраїнських землях та антипольська основа їх діяльності, привертає значну увагу слідчих відділів воєводської поліції, що відображено в листуванні тернопільського та львівського воєвод, з метою обміну інформацією про діяльність молоді в лавах ОУН, та про самі молодіжні юнацькі організації. Більшість таких організацій утворювались в системі учнівського освітнього товариства «Рідна Школа» при міністерстві освіти Польщі. Масові арешти що здійснювались польською владою були спровоковані погіршенням політичної ситуації на теренах західноукраїнських земель, частковою втратою контролю над діяльністю українських націоналістичних організацій та насамперед ОУН і були підігріті зокрема продовженням боротьби української міської та сільської молоді за свої освітні права. Тому до числа арештованих потрапляли учні шкіл, гімназій, студенти та слухачі курсів неписьменності, інші представники юнацької освітньої молоді. Існувала ціла система слідкування за молодіжними організаціями ОУН що охоплювала поліційну й судову систему, а інколи й систему керування шкільництвом на українських теренах, і являла собою повідомлення або доповіді постерунків польської державної поліції до коменданта

поліції даного населеного пункту, повідомлення або доповіді повітового старости або повітового відділу поліції до воеводської команди поліції або воеводського прокурора. В особливо важливих справах дані повідомлення та донесення надсилались до міністерства внутрішніх справ польської республіки, кураторам освітніх округів на теренах краю або до самого міністерства у справах віросповідань, освіти та культури що свідчило про певну небезпеку яку становили українську націоналістичні акції польському режиму, як такі що могли порушити фундамент польської окупаційної системи взагалі.

Цифри ув'язнених за політичну діяльність були значими. Петро Мірчук подає наступну інформацію:

«В «Українському Націоналісті» за травень 1934 року подано статистичне зіставлення політичних процесів проти українців під Польщею. Згідно з цим зіставленням, згадана статистика польського судово-поліційного терору в цифрах виглядає так: Політичних процесів проти українців відбулося: в 1929 році — 31; 1930 — 27; 1931 — 42; 1932 — 58; 1933 — 79. В тому процесів проти українських націоналістів (з виразним обвинуваченням за приналежність до ОУН) було: у 1929 — 7; 1930 — 9; 1931 — 28; 1932 — 36; 1933 — 54.

Загальна кількість обвинувачених: 1929 — 200; 1930 — 122; 1931 — 296; 1932 — 351; 1933 — 363. З того числа були засуджені: 1929 — 140; 1930 — 43; 1931 — 120; 1932 — 228; 1933 — 246. Загальна сума років засуду становила: 1929 — 73 років і 7 місяців, 1930 — 99 років і 9 місяців; 1931 — 315 і пів року та два досмертні присуди; 1932 — 4 кари смерті, 7 досмертних присудів і 296 років та 9 місяців; 1933 — 470 років і 4 досмертні присуди. Голова УНДО д-р Дмитро Левицький у своїй промові в польському парламенті 6 листопада 1934 року подав, що за перших 10 місяців 1934 року було засуджено в політичних процесах 247 українців на загальну кількість 764 роки і 11 місяців. Крім цього, в тому ж році були ще 3 досмертні присуди. Значить, за шість років боротьби ОУН проти польського окупанта засуджено (без двох останніх місяців 1934 р.): 1.024 українців на загальну кількість 2.020 1/2 років тюрми, 4 присуди смерті і 16 присудів досмертного ув'язнення. За несприятливих політичних, суспільних і господарських умов, національна освіта об'єднала найсвідоміше і найактивніше громадянство довкола ідеї рідного шкільництва, з метою переродження української нації для її великого майбутнього» [27].

Проаналізовані документи дали уявлення про характер донесень, їхню текстову постановку та сам текстовий характер документів. Важливою

стала система поширення документів від нижчих до вищих інстанцій та сама система реагування на подану інформацію. Агресивне налаштування польської влади щодо даних акцій, арешти та погроми учасників акцій ще більше розпалювали вороже ставлення місцевого населення не тільки до поліції та польської адміністрації, а й до всього польського загалом, піднімало національну гордість, само— і національну свідомість, розуміння того, що населення живе під «чужим» урядом та веде боротьбу проти нього. Отже, дана інформація є приблизною та неповною, тому що була взята з повідомлень тогочасної преси, яка не завжди висвітлювала політичні процеси та суди над Юнацтвом ОУН в невеликих містах Галичини та передусім найменше інформації маємо з теренів Волинського воеводства, отже дані цифри стосуються лише загальновідомих арештів та судових справ.

Проаналізувавши наявну джерельну інформацію даним дослідженням встановлено що польська державна адміністрація в особі її поліцейської та судової системи дуже жорстко реагувала на будь які прояви непокори польському режиму застосовуючи каральні заходи такі як арешти, запровадження кримінальних проваджень проти учасників руху спротиву зокрема в сегменті освіти з притягненням до кримінальної відповідальності — а саме штрафів та відбуття тюремного ув'язнення строком від 6 місяців до 5 років, а строки від 5 до 15 років каралися заміною даного терміну ув'язнення застосуванням смертної кари засудженому через повішення.

Література

1. Петро Мірчук. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920—1939. За редакцією Степана Ленкавського. Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968.
2. Сливка Ю.Ю. Західна Україна політиці польської та української буржуазії (1920—1939).— К., 1985.—С. 174—177
3. Виздрик В. С. Військово-патріотична діяльність УВО — ОУН серед української молоді Галичини (1920—1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Виздрик Віталій Степанович. — Львів, 2004. — С.114
4. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1919—1939. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — С. 10.
5. М. Гнатюк. «Рідномовне жіноче шкільництво в Коломиї» (1919—1939) «Вік». Коломия. 2014
6. Г. Білевич. Б.Савчук: «Рідна Школа»(1881—1939), видавництво «Лілея Н.В.» 1999р. Івано-Франківськ
7. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772—1939) / Б.М. Ступарик. — Івано-Франківськ : [б. в.], 1994. — 141с.
8. Б.Ступарик «Школи — національне виховання молоді»(вибрані статті)— Івано-Франківськ., Плай, 2005р.
- 9.«Діло», Львів. Червень 1934
- 10.«Мета», Львів. Липень 1934
- 11.«Діло», Львів. Липень 1934

- 12.«Діло», Львів. Березень 1934
- 13.«Мета», Львів. Квітень 1934
- 14.«Діло», Львів. Грудень 1934
- 15.«Діло», Львів. Лютий 1934
- 16.«Діло», Львів. Березень 1934
- 17.«Мета», Львів. Березень 1934
- 18.«Діло», Львів. Квітень 1934
- 19.ДАТО. Ф.27.спр 2827.арк 1,2
- 20.«Мета», Львів. Квітень 1934
- 21.«Діло», Львів. Квітень 1934
- 22.«Мета», Львів. Квітень 1934
- 23.«Мета», Львів. Травень 1934
- 24.«Діло», Львів. Липень 1934
- 25.«Діло», Львів. Серпень 1934
- 26.«Діло», Львів. Жовтень 1934
- 27.Петро Мірчук. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920—1939. За редакцією Степана Ленкавського. Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968.

Ильчишин С. Аресты членов ОУН 1934—1935 годов по материалам украинской и польской периодики и историографии. — Статья.

Аннотация. Полонизация образования на территории западноукраинских земель приводила к масштабному сопротивлению украинскими националистическими организациями. В исследовании проанализированы массовые аресты членов ОУН в 1934 году по достоверным и историческим материалам.

Ключевые слова: украинские земли, молодежь, украинское образование, противодействие полонизации, судебные акты, обвинения, наказания.

Ilchyshyn S. The arrests of members of the OUN 1934—1935 years on materials Ukrainian and Polish periodicals and historiography. — Article.

Summary. Polonization of education on the territory of Western Ukraine has led to massive resistance of the Ukrainian nationalist organizations. The study analyzed the mass arrests of OUN members in 1934, according to reliable and starogracke materials.

Keywords: Ukrainian land, youth, Ukrainian education, combating Polonization, judicial acts, accusation, punishment.

Кугай К. Б.,

доцент кафедри іноземних мов

Київського національного університету технологій та дизайну

СТАНОВЛЕННЯ КЛАСИЧНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (XVII–XIX ст.)

Анотація. Стаття є аналізом історії розвитку університетської освіти саме на західноукраїнських землях XVII–XIX ст., спроба обґрунтувати процес становлення та розвитку класичної університетської освіти в Західній Україні і виділити основні етапи.

Незважаючи на досить широкі хронологічні межі дослідження у сучасній літературі тема становлення класичної університетської освіти саме в Західній Україні розкрита недостатньо. Це свідчить про потребу у висвітленні цих питань та актуальності вибору теми статті.

Ключові слова: класичний університет, братство, просвітництво, освіта, братські школи, друкарня, письменність, культурні традиції, історико–педагогічний процес, університетська освіта.

Постановка проблеми. Кожен народ у своєму історичному розвитку впродовж багатьох століть створював і акумулював свій головний капітал — морально–духовні цінності як основу формування культури. Але культура того чи іншого народу постає й розвивається як частина загальнолюдської культури. Все, що було напрацьовано людством до XX століття, слугувало певною базою для створення нової системи вищої освіти. Знання її історії дозволить більш глибоко проаналізувати перебіг процесів, що відбувалися в процесі її розвитку, і відібрати те найцінніше, що дозволить надалі розвивати сучасну систему освіти.

Розвиток науки у період зародження університетської освіти був тісно пов'язаний з тими загальнокультурними процесами, які переживало українське суспільство в цей період. Радикальний поворот до Заходу позначився новими якісними зрушеннями в усіх сферах освітньо–наукового життя українського народу. У навчальну практику українських освітніх закладів впроваджувалося вивчення так званих семи вільних мистецтв (*septem artes liberales*), які віддавна культивувалися в західноєвропейській системі освіти, в тому числі в католицьких школах, що діяли на українських землях. Орієнтація українських шкіл на вивчення вільних наук позитивно впливала не тільки на піднесення рівня освіти й наближення її до загальноєвропейських форм, а й об'єктивно сприяла розвиткові цих наук на українському ґрунті.

Виникнення класичної університетської освіти в Західній Україні — це досить складний, тривалий і багатогранний процес, передумовою якого стали ряд суспільних, економічних, політичних, наукових, організаційних подій і перетворень. Становленню класичної університетської освіти передувала діяльність освітніх навчальних закладів початкового та середнього рівнів. Значний вплив на розвиток університетської освіти справили діяльність братств і друкарень, а також вагомий внесок мала діяльність науковців, просвітителів, меценатів того часу. На терені України першими вищими навчальними закладами на зразок європейського класичного університету стали Острозька вища школа та Києво–Братська (Могилянська) колегія. Традиційно класична університетська освіта базувалася на природничо–наукових і соціально–гуманітарних спеціальностях.

З проголошенням незалежності в 1991 році Україна вийшла на новий етап суспільного розвитку. Перед українським суспільством виникла проблема реформування освіти, тому що саме вона може й здатна підготувати людину до нових складних видів діяльності, сприйняття та формування нових цінностей та ідей. Відомо, що із середньовічних часів вища класична освіта була зосереджена в стінах університетів. Цю традицію збережено дотепер майже в усіх класичних університетах розвинутих країн світу, які суттєво впливають на життя й розвиток своїх держав і суспільств.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Варто зазначити, що дослідження питання становлення вищої університетської освіти в Україні є недостатньо вичерпним, дослідженим і науково обґрунтованим в педагогічній, історичній і публіцистичній літературі. Частина питань розкрита більш глибоко, інша частина — менш глибоко. Зокрема переважна частина джерел, що розкривають проблему становлення класичної університетської освіти на українських землях не акцентує свою увагу саме на західних регіонах. Також дослідниками не висвітлено питання етапів становлення університетської освіти в Західній Україні. Тому це питання залишається відкритим.

Питання становлення й розвитку університетської освіти в Україні розглядалися в працях

А.М. Алексюка, Т.В. Богатирьової, О.В. Глузмана, Н.М. Дем'яненко, Г.Г. Єфименко, В.М. Красникова, О.О. Любара, В.К. Майбороди, А.Н. Новомицького, М.Г. Стельмаховича, Є.П. Степановича, Д.Т. Федоренко та інших науковців. Зокрема, дослідження Н.М. Дем'яненко присвячене педагогічній парадигмі вищої школи України. Особливості вищої педагогічної освіти в Україні та історії української педагогіки досліджували В.К. Майборода та Д.Т. Федоренко.

Діяльність братств та їх внесок у становлення та розвиток вищої освіти досліджували такі науковці як Б. Год, Л. Коба, Я. Ісаєвич, К. Харлампович та інші.

Вагомі кроки на шляху дослідження питання становлення та розвитку Острозької академії зробили такі представники історії української школи та педагогіки як П.І. Дроб'язко, І.З. Мицько, В.В. Павленко, що допомагає багатьом людям пізнати яскраву, але не достатньо відому сторінку нашої історії.

Важливий внесок у дослідженні історії розвитку Львівського університету належить Р. Шусту — кандидату історичних наук, професору та Ю. Гудимі — завідувач музею історії Львівського університету.

Історію становлення та розвитку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича досліджували такі науковці як М. Загородна, Н. Горюнова, Н. Ткач, В. Ряба, І. Кобилянський та інші.

Дослідженням питань утворення та розвитку Києво—Могилянської академії займалися З. Хижняк, В. Нічик, В. Маньківський, В. Горський, М. Ткачук, І. Лисий, В. Кубійович, І. Патрило, С. Голубев, Н. Мухин, П. Кудрявцев, В. Русанівський, М. Андрущенко та інші.

Аналіз наукових джерел показує значну зацікавленість істориків педагогіки різними аспектами розвитку освіти періоду Київської Русі та козацтва як частини передісторії становлення університетської освіти. Історію розвитку освіти в Україні досліджували О. Велемець, Д. Герцюк, І. Курляк та ін. Дослідженню розвитку освіти та педагогічної думки цього періоду, діяльності братств і братських шкіл помітну увагу приділяли такі науковці як Б. Мітюров, З. Хижняк, В. Шокотко, Є. Мединський, М. Ковальський та інші. Розвиток педагогічної думки в Україні у добу козацтва вивчали П. Єрмаченко, І. Петрюк. Вченими проаналізовані становище вищої школи, важливі аспекти авторитарної освітньої політики за часів Київської Русі та козацтва.

Проблемі університетів як інституту суспільства, який розвиває не тільки освіту, а й науку, усесвітньовідомі наукові школи, питання культу-

ри та демократії, міжнародні зв'язки, присвячені роботи таких загальновідомих дослідників як Ю. Габермас, К. Ясперс, Д. Х'юмен. Серед вітчизняних дослідників проблемою університетів, у тому числі класичних, займався І. Тарапов. Його робота «Інтелектуальна праця, наука і освіта. Криза в Україні» висвітлює особливості розвитку класичної та професійної освіти України. Однак вищевказані наукові праці мають узагальнюючий характер, їх автори не ставили перед собою завдання розкрити конкретні особливості розвитку класичних університетів України.

Серед спеціальних історичних досліджень треба назвати працю С. Сірополко «Історія освіти в Україні», у якій автор приділяє увагу становленню та розвитку класичних університетів на території України, починаючи від виникнення перших класичних вищих навчальних закладів у XVI ст. і до радянської перебудови університетської освіти в 1930—х рр., а також розкриває особливості їх діяльності.

Метою статті є обґрунтування процесу становлення та розвитку класичної університетської освіти в Західній Україні (XVII—XIX ст.).

Виклад основного матеріалу. Виникнення й становлення вищої університетської освіти в Україні, як суспільно—історичний процес, тісно пов'язане з подіями історичного розвитку держави і співвідноситься з процесом становлення університетської освіти в інших країнах світу. На особливу увагу заслуговує становлення й розвиток гуманітарної університетської освіти, що заклала основу вітчизняної вищої освіти й слугувала джерелом провідних ідей упродовж кількох століть її розвитку.

В історії нашої країни XVI—XVII ст. був період складних економічних перетворень і політичних подій, коли міцніла та розвивалась Російська держава, а в Україні точилася боротьба народних мас проти феодалного, польсько—шляхетського поневолення і католицизму.

Виникненню класичної університетської освіти в Західній Україні передували ряд причин релігійного характеру (насадження католицизму на території українського православ'я), діяльності братств (як організацій, які сприяли культурному, релігійному та національно—визвольному руху проти ополячення, окатоличення, культурної полонізації тощо), а також культурними, історичними, економічними та суспільними умовами тогочасного періоду.

Наприкінці XVI—го і в XVII столітті конфлікт між православ'ям і католицизмом, за словами Д. Чижевського, створив «ґрунт для утворення двох явищ — релігійної полеміки та національної школи». На його думку, як «релігійна полеміка

з необхідністю вимагала теологічних студій», так і народна школа, яка з'явилася й поширилась зусиллями релігійно—національних організацій — братств, «привела до зорганізування вищої освіти з релігійним забарвленням» [1, с. 24].

Існують діаметрально протилежні погляди на процес співіснування в Україні в XVI — першій половині XVIII ст. католицьких та православних освітніх інститутів: від думки про благодетельність впливу вищої у той час європейської культури на українську через католицьку (латинську) освіту до трактування цього явища як культурного геноциду з боку польсько—католицьких колонізаторів. Безперечно одне — результатом цього співіснування був період розквіту освіти, науки, культури. За висловом Івана Огієнка, XVII століття є золотим віком української культури [13].

Процес співіснування католицької та православної освіти був бурхливим та сповненим протиріч, але неможливо заперечувати його кінцевий результат: високий ступінь розвитку української педагогіки, розмаїття типів шкіл у XVI—XVIII ст. Цей період називають добою українського Відродження.

Політична, національна, релігійна ситуація в Україні у XVI—XVII ст. зумовила існування двох напрямів освіти [6]:

— православного (братські школи; школи, засновані сільськими общинами, де вчителювали дяки; школи при православних церквах і монастирях; січові й козацькі школи);

— католицького (школи католицьких орденів — єзуїти, василіани, домініканці, піари). Існували й уніатські школи, створені на базі православних після Брестської церковної унії 1596 р.; школи протестантських общин; національні школи різних народів, які проживали в Україні.

Велику роль в у поширенні освіти (спочатку шкіл, а згодом вищої освіти) відіграли братства. Це були національно—релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XVI — XVIII ст.; це організації міського населення, передусім ремісників і купців, які об'єднувалися з метою боротьби проти ополячення та окатоличення українського населення [2, с. 87—90]. Братства — унікальний феномен в національній історії українського народу щодо ролі, яку вони відіграли в консолідації народності на ідеологічних засадах православ'я та завдяки роботі серед усіх верств населення. Архівні джерела [16] характеризують братства як особливі спільноти при церквах, які справили велику допомогу у боротьбі за православ'я.

Братства були досить поширеними в Європі. Ще в середньовіччі створювались вільні угруповання з метою релігійної, благодійної професійної

діяльності. В Україні діяльність братств мала на меті ще й просвітництво.

Братчики розуміли, що для ведення боротьби проти польсько—литовської шляхти та окатоличення — елементарної освіти було замало. Для того, щоб зберегти православну віру, популяризувати українську мову та культуру серед населення, а особливо молоді, необхідно було створювати засоби для реалізації цих цілей. Отже, наприкінці XVI ст. братства розгорнули свою діяльність: почали створювати навчальні заклади (так звані братські школи різного типу — початкові, середні, вищі), відкривали друкарні для випуску різних жанрів літературної продукції (релігійної, навчальної) [5, с.85—90].

Братські школи — це українські релігійно—національні навчальні заклади православних меценатів, що створювалися при підтримці братств та православної церкви [2, с. 87—90].

Своїм найважливішим завданням братства вважали поширення освіти серед українського населення, захист української нації, а водночас і оборону православ'я перед натиском католицизму. Релігійного характеру братства набули саме під впливом боротьби з протестантизмом та католицизмом. Зрештою, вони стали на сторожі національних потреб, створюючи школи та друкарні.

Дослідники одноставно підкреслюють позитивну роль братств в очищенні релігійно—церковного життя, у розвитку освіти та культури. Іван Огієнко, характеризуючи просвітницьку діяльність братських шкіл, зазначив, що вони «...рано пізнали, що добра освіта — то найкраща зброя для оборони батьківської віри» [11, с. 140—141].

Під тиском прогресивних сил України, польський король Стефан Баторій дозволив Віленському братству відкривати школи, а у 1585 це право поширилось на всі братства Великого князівства Литовського та Галичини. Того ж року пройшов і перший набір учнів у Львівську братську школу [3, с. 56—61]. Братські школи не давали вищої освіти, але давали досить пристойний рівень знань, якого вистачало людям власне для захисту себе від політики поневолення та захисту країни від занепаду.

За останніми науковими дослідженнями [12] виділяють такі основні етапи становлення та розвитку університетської освіти в Україні:

— зародження й становлення університетської освіти (XVII—XVIII ст.).

Український народ завжди прагнув до розвитку й піднесення освіти й культури. Починаючи з XV століття, поступово освіченість Заходу проникає в Україну і набирає сили в братських школах XVI—XVII ст., а потім розквітає у стінах Острозької та Києво—Могилянської академії. Кінець

XVI — початок XVII ст. позначився пробудженням «сплячого генія» українського народу. У рамках загальнокультурного процесу європейських країн розвивалося письмо, шкільництво, почала складатися система освіти: монастирські школи, школи при соборах та університети. Орієнтиром були країни Західної Європи. Йшла мова не лише про розширення загальноосвітніх шкіл різних рівнів, але й передусім про становлення університетської освіти. [8];

— перетворення університетів на освітні центри (з 1803р.).

Починаючи з 1803 року, російська, а значить і українська університетська система поступово закріплює за собою освітню орієнтацію як головну. Це значною мірою сприяло девальвації класичної університетської ідеї. На відміну від німецької, англійської, американської моделей, наукові дослідження виявились поза межами університетів і почали згуртовуватися в дослідницьких інститутах Академії наук та галузевих академіях.

— становлення університетської освіти в Україні після Жовтневої соціалістичної революції.

Для періоду університетської освіти з 1920 по 1933 рік характерні різноманітні експериментальні форми, серед яких — діяльність інститутів народної освіти. З середини 30-х років XX століття починається період уніфікації університетської освіти, що передбачало скасування статутів університетів, позбавлення їх самостійності, розробку й затвердження однотипних для всіх університетів навчальних планів і програм. Природний хід перетворення університетів у науково-освітні комплекси, який був характерним для розвитку університетської освіти в Західній Європі, в Україні був порушений.

— становлення університетської освіти в Україні після Великої Вітчизняної війни;

З початком Великої Вітчизняної війни позитивні зміни в університетській освіті України були призупинені. У період війни університети працювали в умовах евакуації. Система університетської освіти в Україні продовжувала свій розвиток в повоєнний період.

— оновлення університетської освіти після 1991 року в самостійній державі.

З 1991 року почався етап формування державної політики в сфері вищої, зокрема університетської освіти. Головними особливостями цього етапу можна вважати: реорганізацію провідних педінститутів в університети а також — регіональну стратегію розташування університетів як центрів підготовки фахівців з різних спеціальностей та профілів близько до місця їх переважного працевлаштування. Контингент студентів університетів приводився у відповідність із запитом на

фахівців у різних галузях. Університети почали гнучко реагувати на зміни в соціальному запиті на підготовку кадрів з нових спеціальностей.

Стан освіти на західноукраїнських землях. Після прилучення Галичини до Австрійської імперії, що на цей час була в апогеї свого розквіту (1772), рівень освіти на Західній Україні почав поліпшуватися завдяки реформам; розбудовано школи, модернізовано методи навчання. Відбувається декілька шкільних реформ: 1777 р. — з наказу Марії—Терезії, а 1781 р. — Йосифа II. Політична обстановка у XIX ст. характеризується українсько—польською конфронтацією у Галичині та українсько—мадярською на Буковині. На початку XIX ст. під впливом польських кіл постійно обмежувалося українське шкільництво. [14].

Після короткого періоду поліпшення стану української освіти, пов'язаного з буржуазно—демократичною революцією 1848 р. (знято заборону на викладання української мови у школах, організовано приватні українські школи), триває політика національного пригнічення, особливо в освітній справі. Після 1867 р. польська мова була провідною у Львівському університеті та всіх професійно—технічних закладах, гімназіях. На цей час у провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських.

На землях Східної Галичини і Буковини впроваджувалася загальноімперська система освіти. Початкова освіта здійснювалася у парафіяльних (церковних), згодом — тривіальних (народних) та головних початкових школах. Іноді українську мову в них вивчали за латинським шрифтом. З 1867 р. обов'язковим стало вивчення польської мови. У другій половині XIX ст. виникає новий тип початкової двомовної школи — утравістична школа, де основні предмети викладалися польською мовою, а решта — українською. Усі початкові школи поділялися на сільські та міські. Програма навчання у сільській школі була примітивною, не давала можливості для продовження освіти. [14].

Середня ланка освіти була репрезентована класичними гімназіями та реальними школами з польською мовою навчання. Велику роль відіграла Українська Церква, яка протистояла германізації та полонізації освіти. Для парафіяльних шкіл у цей час видаються читанка, катехізис, буквар. У другій половині XIX ст. українське духовенство виборює право нагляду за школами.

Полонізація освіти викликала активне протистояння української інтелігенції. Досягненням було відкриття у Львівському університеті кафедри української мови (1851) та кафедри української історії на чолі з М. Грушевським (1898).

Наростання національного руху українців імперії Габсбургів сприяло розвитку педагогічної думки та організаційному оформленню українського культурно—освітнього руху. Наприкінці XIX ст. політиці заборони української мови і культури активно протидіяли «Просвіти», які ставили за мету сприяння освіти українського народу його рідною мовою. Перша організація «Просвіти» виникла в 1898 р. у Львові.

Львівський національний університет імені Івана Франка (у 1918 — 1939 рр. Університет Яна Казимира) — один з найстаріших у Східній Європі та найстаріший в Україні університет — уже четверте століття творить свою історію [10].

Після неодноразових клопотань король Ян II Казимир 20 січня 1661 р. підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра та доктора. Однак, відразу ж після підписання диплому, створення академії зустріло рішучу опозицію Краківського університету та окремих впливових осіб держави, що його підтримували. Незважаючи на перешкоди, у Львівському університеті навчання велося за зразком інших європейських академії. На чолі університету стояв ректор. Приміщення університету було поблизу Краківської вулиці в центрі Львова. Навчальний заклад будував і купував нові приміщення, мав свою бібліотеку, найбільшу у Львові друкарню. [4].

Роль середнього навчального закладу при Львівському університеті відіграла колегія, яка була підготовчим етапом для бажаючих продовжувати навчання. Всі університетські дисципліни викладали професори [7].

Після розпуску у 1773 р. ордену єзуїтів Львівський університет було закрито. Однак, незабаром ряд підрозділів єзуїтської академії стали підвалинами Йосифінського університету у Львові. Урочисте відкриття університету відбулось 16 листопада 1784 р. У період між 1805 і 1817 роками у Львові на базі університету діяв лицей. Це було пов'язано з реформою вищої освіти в Австрійській державі. [7].

З 18 листопада 1918 р. спеціальним розпорядженням оголошено, що Львівський університет бере під свою опіку Польща, і присвоїли йому ім'я польського короля Яна Казимира. Мовою викладання у навчальному закладі стала тільки польська, лише на теологічному факультеті окремі дисципліни читалися латинською мовою. Кафедри з українською мовою викладання були закриті. Протягом двох—трьох років було звільнено з роботи всіх професорів і доцентів української на-

ціональності, українській молоді було обмежено доступ до навчання в університеті. Лише в 1933 р. право викладання отримав доцент І. Свенціцький. За кількістю студентів Львівський університет був одним з найбільших у Польщі.

11 жовтня 1999 року Указом Президента України Львівському державному університету імені Івана Франка надано статус «національний» [9].

Отже, Львівський національний університет імені Івана Франка, будучи класичним університетом, є одним із найпотужніших центрів освіти, науки і культури України. Він робить суттєвий внесок у духовну і матеріальну культуру українського народу. Головний принцип, який визначає всю діяльність університету — це творення класичного національного університету європейського типу і рівня.

У 1868 році ставиться питання в Буковинському сеймі про заснування юридичної академії в Чернівцях. А 1872 року депутат краю доктор Костянтин Томашук на засіданні від 28 листопада 1872 р. висунув і обґрунтував пропозицію про заснування в Чернівцях університету.

Указом австрійського імператора Франца—Йосифа від 31 березня 1875 р. було засновано Чернівецький університет, у тому числі й богословський греко—православний факультет — єдиний православний факультет в Австрійській імперії. 4 жовтня 1875 р. відбулося урочисте відкриття університету, якому було надано назву Чернівецький університет ім. Франца—Йосифа. [15].

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича — один із найстаріших класичних університетів в Україні. Розташований у величній будівлі сучасних Чернівців — комплексі, спорудженому в 1864—1882 рр. як резиденція буковинських митрополитів за проектом відомого чеського архітектора Йосифа Главки.

Університет мав різні назви: імені Франца Йосифа (Чернівецький університет імені Франца Йосифа) у 1875—1918 рр., *Universitatea Regele Carol I din Cernăuți* (1919—1940) і Чернівецький державний університет після 1940 року. У 1989 році Чернівецькому університетові присвоєно ім'я Юрія Федьковича. 11 вересня 2000 року Указом Президента України Чернівецькому державному університету імені Юрія Федьковича надано статус національного.

Після розпаду Австро—Угорської імперії 1918 року і прилучення Буковини до Румунського королівства університет до 1940 р. вважався румунським вищим навчальним закладом. У 1918—1940 рр. університет було румунізовано, скасовано українські кафедри, а українських професорів звільнено.

У 1940 р. після звільнення українських земель від окупантів та включенням їх до УРСР,

університет реорганізовано у державний вищий навчальний заклад з українською мовою навчання та поділено на 7 факультетів, а з 1955 на 11 факультетів, діяла 51 кафедра. Теологічний факультет було ліквідовано. Запроваджене заочне й вечірнє навчання та аспірантуру.

Університет пройшов складний шлях існування й розвитку, став значним осередком освіти, науки, культури Буковинського краю і всього західного регіону України.

Висновки. Історія розвитку вищої школи говорить про те, що система вищої освіти є своєрідною моделлю соціокультурних умов, що виникли в суспільстві на певному історичному етапі. Саме тому вона є об'єктом історико—педагогічних досліджень. Більше того, ці дослідження необхідні для створення нової моделі вищої освіти в Україні в новому столітті.

Досягнення університетської освіти в Україні дозволяють стверджувати, що система вітчизняної університетської освіти має глибоке історичне коріння, ґрунтовну наукову основу й непересічну національну традицію.

Література:

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник / А. М. Алексюк. — К.: «Либідь», 1998. — 560 с.
2. Артемова Л. В. Історія педагогіки України / Л. В. Артемова. — Київ.: Либідь, 2006. — 424 с.
3. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України / В. Бокань, Л. Польовий. — Київ, 1998. — 232 с.
4. Гудима Ю. Народження Університету: явне та сокровенне в експозиції музею «Каменярь» [Електронний ресурс] / Ю. Гудима. — Режим доступу: <http://kameniary.franko.lviv.ua/cms/>
5. Захарченко М. В. Соціологічна думка України: Навчальний посібник / М. В. Захарченко. — Київ.: Заповіт, 1996. — 424 с.
6. Історія українського шкільництва та педагогіки [Електронний ресурс] // Studentam.net.ua — Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/2295/97/>
7. Історія Університету [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/>
8. Козацька І. В. Історія зародження вищої освіти в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Козацька // Портал сучасних педагогічних ресурсів. Е—журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку». — 2010. — Режим доступу до ресурсу: http://intellect—invest.org.ua/pedagog_editions_e—magazine_pedagogical_science_vypuski_n3_2010_st_11/
9. Кушнір Л. 350 свічок на торті альма—матер «Україна молода» [Електронний ресурс] / Л. Кушнір. — Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/pumber/1820/174/64594>
10. Львівський національний університет імені Івана Франка «Львівський національний університет імені Івана Франка» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://universities.org.ua/lviv/142—lnu>
11. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. — Київ : Довіра, 1992. — 141 с.
12. Особливості розвитку університетської освіти в Україні / І. В. Міщинська // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. — 2013. — Вип.

39(4). — С. 41—47. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_39%284%29_8

13. Пінчук Ю. А., Завальнюк О. М. Огієнко Іван Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2010. — Т. 7. — 520 с.
14. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. — Київ: Наук. думка, 2001. — 912 с.
15. Університетська преса // Чернівецький університет. 1875—1995: Сторінки історії. — Чернівці: Рута, 1995. — 115 с.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 363 Духовные нужды православия в Галиции. Оп. 1. Спр. 142. В связи с религиозным прошлым, арк. 60—62.

Кугай К. Б. Становление классического университетского образование в Западной Украине (XVII—XIX). — Стаття.

Анотація. Стаття являється аналізом історії розвитку університетського образования на западноукраїнських землях в XVII—XIX вв., попиткою обосновати процес становлення і розвитку класического університетського образования в Западной Украине.

Несмотря на достаточно широкие хронологические границы исследования в современной литературе, тема становления классического университетского образования в Западной Украине раскрыта недостаточно. Это свидетельствует о потребности в освещении данных вопросов и актуальности выбора темы статьи.

Ключевые слова: классический университет, братство, просвещение, образование, братские школы, типография, грамотность, культурные традиции, историко—педагогический процесс, университетское образование.

Kugai K. The formation of classical university education in Western Ukraine (XVII—XIX). — Article.

Summary. The article is an analysis of the history of higher education development on the Western Ukrainian lands in XVII—XIX centuries, an attempt to substantiate the process of formation and development of classical University education in Western Ukraine and to highlight the main stages.

Despite rather broad chronological boundaries of the research, in modern literature the topic of classical University education formation in Western Ukraine is not sufficiently discussed. This demonstrates the need to cover the issues and the relevance of the article's topic.

Keywords: classical univeristy, brotherhood, enlightenment, education, brethren schools, printing office, literacy, cultural traditions, historical and pedagogical process, university education.

Мартинов В. Л.,

*аспірант кафедри нової та новітньої історії історичного факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ 1909 р. КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО–СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСІВ

Анотація. У статті розглянуто висвітлення російськими часописами міжнародних відносин у Центральній та Південно–Східній Європі у 1909 р. Проаналізовані напрями політики країн Балканського півострова та Центральної Європи у 1909 р. Особлива увага приділена відображенню російськими часописами взаємовідносин Троїстого союзу з балканськими країнами.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, російські часописи, Південно–Східна Європа, Центральна Європа, Балканський півострів.

1908 р. поклав початок дуже важливим політичним змінам на Балканському півострові. Отримання повної незалежності Болгарією та її політичне перетворення, анексія Боснії і Герцеговини Австро–Угорщиною та практично повна неспроможність Османської імперії перешкодити втраті своїх земель – основні події цього року.

Активізація Сербії та інших слов'янських держав Балкан внаслідок дій імперії Габсбургів змусила російських аналітиків у першій половині 1909 р. всерйоз говорити про реальну можливість початку бойових дій в регіоні. При цьому, на їхню думку, Російська імперія, заступившись за сербів, відібрала б Боснію і Герцеговину у Австро–Угорщини та передала ці землі Сербському королівству. Балканський півострів являв собою тісне переплетіння протиріч великих держав і тому залишався джерелом небезпеки для всієї Європи.

На початку ХХ ст. аналітичні статті, які розміщувалися в періодичних виданнях, формували громадську думку Росії. Одними з таких видань були часописи. Основними часописами, що висвітлювали міжнародні події, були «Вестник Европы», «Русская мысль» та «Русское богатство». Журнал «Разведчик», доповнюючи вищезазначені видання, містив дані щодо військово–технічного розвитку країн Балканського півострова

У першому випуску «Русской мысли» за 1909 р. С. А. Котляревський зазначив, що болгарська незалежність цілком зруйнувала Берлінську угоду. Акцентував він свою увагу на тому факті, що наслідком активної політики Болгарії стало загострення ворожнечі між болгарами і сербами. Останні вважали, що королівська корона Ферди-

нанда I була платою за анексію Боснії і Герцеговини. Особлива увага автора була направлена на той факт, що Болгарія почала усвідомлювати небезпеку натиску германізації. На тлі цієї небезпеки С. А. Котляревський особливо виділяв той факт, що сучасне становище Болгарії було сприятливим для зближення з Туреччиною і Сербією. Набуття болгарської незалежності їм було представлено як противага впливу Росії [1]. Також в тому ж випуску аналітик звернув свою увагу на нереалізовану можливість Росії зміцнити свій авторитет на Балканському півострові на основі укладеної угоди з Австро–Угорщиною 1907 р. Автором було підкреслено, що, не дивлячись на отриману свободу дій, Росія не почала здійснювати політики перетворень на Балканському півострові і, перш за все, у Македонії, де їй була забезпечена підтримка Великобританії [2]. Оцінюючи вплив анексії Боснії і Герцеговини на Сербію, аналітик заключив, що Сербське королівство назавжди відрізане від Адріатичного моря через оточення кільцем австро–угорської території, а Австро–Угорщина, в свою чергу, пройшла новий етап наближення до Егейського моря [3].

М. М. Ковалевський же в січневому випуску «Вестника Европы» за 1909 р., на відміну від С. А. Котляревського, щодо питання порушення Берлінського трактату висловився більш стримано – «не особливо істотне порушення» [4], зводячи сучасне значення цього документа нанівець. В цьому ж випуску оглядачем була дана оцінка діям віденського кабінету після анексії Боснії і Герцеговини. Автор зазначав, що Австро–Угорщина, не без безпосередньої німецької підтримки, не надавала великого значення «академічним протестам інших держав» [5]. Аналітик також відмітив, що Австро–Угорщина, незважаючи на достатню впевненість у непохитності свого міжнародного положення, зумовила створення проти себе опозиційного руху в Італії. Це поставило під загрозу існування Троїстого союзу [6]. Така реакція Королівства Італії на анексію Боснії і Герцеговини являлася яскравим прикладом зміни свого політичного курсу. Таким чином, включивши до свого складу нові території, Австро–Угорська імперія надала ще один привід Італії поступово змінювати свої політичні орієнтири.

Економічні наслідки анексії Боснії і Герцеговини для Габсбурзької монархії були проаналізовані М. М. Ковалевським у другому випуску «Вестника Европы». Аналітик визначив два основних фактори, які негативно вплинули на економіку Австро–Угорщини після фактичного приєднання до складу держави частини території Османської імперії. Перший фактор — великі військові витрати на збільшення кількості армійських частин у зайнятих територіях і приготуваннями на випадок війни з Сербією та Чорногорією. Другий фактор — бойкотування австрійських товарів у турецьких володіннях принесло вагомий збиток торгівлі двоєдиній імперії [7].

Останній фактор був особливо важливим для Австро–Угорської імперії. Припинення торговельних відносин з Туреччиною закривало доступ до величезного ринку збуту Близького Сходу. Саме тому, як зазначалося у березневому випуску «Вестника Европы», **26 лютого у Константинополі між Австро–Угорською імперією і Османською імперією було підписано протокол.** Згідно цього документу, Оттоманська Порта офіційно визнавала новий австрійський порядок у Боснії і Герцеговині та відкривала шлях до відновлення торгівлі з близькосхідним ринком. Як відмічав автор аналітичного огляду, укладання цієї угоди давало змогу віденському кабінету «спокійно розплутати свої суперечки з Сербією і Чорногорією при прихильному сприянні іноземних урядів» [8].

Лютневий випуск «Русской мысли» висвітлив зустріч у Берліні Едуарда VII та Вільгельма II. В результаті перемовин було встановлено мало конкретних домовленостей, але головним висновком С. А. Котляревського була фраза «поганий мир кращий за добру сварку» [9].

У третьому випуску «Русского богатства» С. М. Южаков, висвітлюючи російську суспільну реакцію на анексію Боснії і Герцеговини, приводив твердження російських газет: «російський народ стоїть за сербів та їх справу, вважає австрійську анексію Боснії і Герцеговини порушенням сербського права і у складі всього слов'янства доб'ється його відновлення, іншими словами, забере Боснію і Герцеговину у Австрії і передасть сербам!» [10]. Виходячи з приведеної цитати можна зробити висновок, що російська преса у той час вважала анексію тимчасовим явищем.

М. М. Ковалевський також приділив увагу подальшому розвитку марокканського питання. Аналітик висвітлив сутність угоди, підписаної у Берліні між Німеччиною та Францією. Згідно цього документу Німецька імперія залишила за собою рівноправність і свободу дій у Марокко виключно в області торгово–промислових інтересів. За Французькою республікою визнавалося право

охороняти і підтримувати свої особливі політичні інтереси, які, як зазначив автор, не підлягали ніякому сторонньому контролю [11].

Л.І. Гальберштадт у березневому випуску часопису «Русская мысль» констатував, що Сербія змушена була змиритися з анексією Боснії і Герцеговини. Аналітик дав наступну характеристику ситуації, що склалася: «Чи не до честі людству послужить «заспокоєння», досягнуте вимушеним збитком для слабкого в ім'я спокою сильних. Забувати про це, значить, по суті, вірити в абсолютну, а не відносну цінність сучасного світу» [12]. Також автор статті виділив три головних дипломатичних напрями Європи станом на березень 1909 р. — Відень, Белград і Санкт–Петербург [13].

У першому випуску «Разведчика» були приведені дані щодо відправки у відрядження до закордонних військових навчальних закладів Росії, Італії, Бельгії та Австро–Угорщини румунських офіцерів. Зазначалося, що подібна практика застосовувалася Румунією і в попередні роки [14].

Незважаючи на напружені відносини між Болгарією і Туреччиною в лютневому випуску «Русской мысли» за 1909 р. підкреслювалося, що знову обома державами були зроблені мобілізації. Офіційним приводом була вимога Туреччини про виправлення кордону і, в нібито виявленому плані турок про заняття деяких територій Східної Румелії. Болгарським царством і Османською імперією були пред'явлені взаємні фінансові вимоги при неоднозначному ставленні інших держав. В першу чергу, Австро–Угорщина, з мовчазної згоди Болгарії на входження Боснії і Герцеговини в її склад, не зробила ніяких дій щодо тиску на Болгарію [15]. В цю справу втрутилася Російська імперія і, як було зазначено в березневому випуску «Вестника Европы» за 1909 р., наполягала на вирішенні шляхом посередництва при підписанні фінансової угоди між Туреччиною і Болгарією. Турецько–болгарська суперечка рухалася до вирішення [16]. При цьому Росія зі свого боку, як наголосив у випуску «Русской мысли» за 1909 р. Л.І. Гальберштадт, фактично визнала незалежність Болгарії і новий титул її монарха [17].

В свою чергу Туреччина намагалася привнести у свої військові сили іноземний досвід командування. Як зазначалося у одному з випусків «Разведчика», Османська імперія мала намір запросити німецьких офіцерів в якості інструкторів для своєї армії. В цьому ж випуску були приведені дані з німецької преси, яка наголошувала на тому, що поки не будуть встановлені нормальні відносини між Туреччиною та Австро–Угорщиною, не могло бути і мови про дозвіл німецьким військовим поступити на турецьку службу [18].

У квітневому випуску «Вестника Европы» була дана характеристика політичній ситуації на Балканах. Автором аналітичної статті підкреслювалось «існування невизначеного джерела занепокоєння» у цьому регіоні [19]. Також М. М. Ковалевський зазначив, що Сербія відмовилась від мобілізації своїх військ. Таке рішення було прийняте сербським урядом, не дивлячись на те, що Австро—Угорщина відкрито готувалася до військових дій [20]. «Разведчик» пояснював скасування сербської мобілізації суто технічними причинами — Сербія не могла отримувати військові замовлення через політику Туреччини. В статті наголошувалося на тому, що заборона турецьким урядом у видачі перепустки на перевезення зброї через свою територію на протязі березня і квітня заблокувала усі військові приготування Королівства Сербії. Після офіційної відмови від мобілізації Сербія почала отримувати військові поставки [21]. Подібними діями Османська імперія намагалася врівноважити відносини з Австро—Угорщиною, котрі помітно погіршилися через анексію Боснії і Герцеговини.

Тим часом Болгарське царство продовжувало посилювати свою армію. Франція надала кредит Болгарії на покупку військових матеріалів [22]. В одному з червневих випусків журналу «Разведчик» було згадано про подальше посилення збройних сил Болгарії, яке полягало в прийнятті бюджету на поточний рік. Бюджет зумовлював збільшення кількості нових зразків зброї в болгарській армії [23]. Наступний же випуск цього ж журналу висвітлив успішність мобілізаційного плану Болгарії на випадок війни з Туреччиною, який «блискуче витримав пробне випробування» [24]. Останньою ж згадкою посилення болгарської армії в «Разведчике» за 1909 р. був факт відрядження до армії шведського офіцера. Ця подія, за твердженням журналу, була досить рідкісним явищем для балканських держав [25]. Подібні дії прямо вказували на якісне посилення офіцерського складу армії шляхом привнесення в командування зарубіжного досвіду.

Османська імперія продовжувала модернізувати свої збройні сили. За даними, що були приведені у аналітичному огляді часопису «Разведчик», за 1906—1909 рр. Туреччина придбала у Німеччини і Франції 120 кулеметів і почала формувати кулеметні відділення. Для подальшої реорганізації турецької армії були запрошені німецькі військові інструктори на чолі з генералом фон дер Гольцем. Також турецький уряд відрядив до Німецької імперії для проходження навчання своїх офіцерів. Наприкінці статті було зазначено, що вплив Німеччини на Туреччину зростає все більше і більше [26].

Шостий випуск «Русской мысли» назвав центральною подією червня зустріч Миколи II з Вільгельмом II. Л. І. Гальберштадт наголошував на тому, що про цю подію «говорять і коментують набагато жвавіше і незрівнянно більш пристрасно», ніж паралельні взаємні візити у той же час інших європейських монархів [27]. Сьомий випуск часопису «Вестник Европы» також зосередив свою увагу на зустрічі імператорів Німеччини та Росії. У статті журналу, крім висвітлення перебігу перемовин між главами держав, автором наголошувалося на тому, що для Німецької імперії було б набагато корисніше орієнтувати характер зовнішньої політики на більш поважне ставлення до інших держав [28].

Проблема вирішення критського питання була центральною темою липневого випуску «Русского богатства». Аналітик часопису, характеризуючи ситуацію, що склалася навколо приналежності цього острова, зазначив, що влітку 1909 р. держави, що здійснювали контроль над Критом, мали намір вивести свої війська і надати критянам можливість мирно користуватись автономією. Через чутки, що після виводу європейських військ, критяни проголосять приєднання до грецького королівства, занепокоїлась Туреччина. Османська імперія заявила про військові приготування задля недопущення анексії. Відповіддю Греції стали аналогічні дії [29].

Вже у наступному випуску журналу С. М. Южков говорив про ускладнення відносин між Туреччиною та Грецією. «Відпадання Криту по суті вже давно доконаний факт. Турецькі війська давно очистили острів. Турецьке управління островом давно скасовано, і критянам даровано повне самоврядування. Чомусь, однак, залишили привид турецького суверенітету. Відмовитися від цього суверенітету нинішньому турецькому уряду дуже важко». З твердження аналітика виходить, що Османська імперія робила все можливе, щоб залишити за собою хоч невелику частину впливу на острів. Також у статті була зазначена чітка позиція грецької сторони конфлікту. Греція наголошувала на тому, що Крит управляється чотирма державами без усіякого її втручання [30]. Критське питання знайшло своє відображення і на сторінках сьомого випуску «Русской мысли». Аналітиком наголошувалося на тому, що в цілому ця проблема є дуже важливою і складною [31].

Характеристика сучасних настроїв грецького суспільства була представлена на сторінках вересневого випуску «Русского богатства». За думкою оглядача, сучасні греки знаходилися під впливом величчя своєї держави у минулому: «... греки загіпнотизовані славою древньої Еллади»,

«вони не можуть зректися думки повернути собі і цю славу, і ці кордони» [32].

У вересневому випуску «Вестника Европы» висвітлювались непрості відносини Греції і Туреччини. Османська імперія відкрито загрожувала грецькій монархії війною і вимагала відмовитись від зазіхань на Крит та припинення непрямой участі у македонських подіях. М. М. Ковалевський справедливо схарактеризував сучасне положення Греції: «Греки на цей раз запізналися зі своїм приєднанням Криту і повинні були знову відступити, без будь-якої надії на швидкий поворот долі» [33]. Оцінюючи нереалізовані можливості Королівства Греції, Л. І. Гальберштадт у одинадцятому випуску «Русской мысли» виказав думку, що Греція не скористалася шансом заволодіти Критом у той час, коли Туреччина була зайнята своїми внутрішніми справами [34].

С. М. Южаковим в жовтневому випуску журналу «Русское богатство» за 1909 р. було проаналізовано угоду щодо залізниць між Болгарією та Турцією. Вказувалося на те, що підписання цього документа мало частково стабілізувати відносини між державами [35].

У грудневому випуску «Разведчика» приводилися дані щодо замовлень німецьким заводом Круппа нових зразків перспективної зброї, повітряних мін полковника Унге, у шведського товариства Марс. Ця зброя, за твердженням часопису, мала важливе значення для боротьби з дирижаблями [36].

Останній випуск «Вестника Европы» за 1909 р. висвітлив достатньо неоднозначні для зовнішньої політики Російської імперії дії на міжнародній арені Балканського півострова: «Протягом цілого ряду років ми брали участь в влаштуванні балканських справ начебто тільки для того, щоб забезпечити австрійське панування над слов'янськими народностями Туреччини і розширити вплив Австро-Угорщини на значну частину Балканського півострова» [37]. Автор аналітичної статті пояснив такі нелогічні дії Росії тим, що подібними поступками віденському кабінету російське міністерство закордонних справ намагалося досягти підтримки Австро-Угорщини та Німеччини щодо питання про Дарданелли. М. М. Ковалевський наголосив на тому, що ситуація навколо відкриття Босфору і Дарданелл для проходу кораблів військового флоту належала до числа фіктивних цінностей, котрі вже давно втратили значення [38].

Л. І. Гальберштадт, підводячи підсумки 1909 р. у своїй аналітичній статті, звернув особливу увагу на новий рівень англо-німецького суперництва. Аналітик прогнозував ускладнення відносин між Великобританією і Німеччиною в найближчому майбутньому через цілу низку протиріч [39].

С. М. Южаков у дванадцятому випуску «Русского богатства» дав оцінку міжнародному положенню країн на кінець 1909 р. Зокрема, автором було наголошено на відносній слабкості Росії по відношенню до Австро-Угорщини та питанню щодо Боснії і Герцеговини [40]. Також він відмітив, що сила австро-німецького союзу занепокоїла Італію, котра уклала угоду з Росією про збереження нейтралітету на Балканському півострові. За твердженням аналітика цей документ обмежив міжнародне домінування Берліну і Відня. Торкнувшись критського питання, С. М. Южаков підкреслив, що видимих зрушень немає, за виключенням того, що наприкінці року Туреччина звернулася до Великобританії, Італії, Росії та Франції з проханням дати остаточне рішення щодо Криту, але ця ініціатива не мала успіху [41].

Отже, події 1909 р. на міжнародній арені Центральної та Південно-Східної Європи породили цілий ряд протиріч. Радянська історіографія 50–70-х років ХХ ст. на перший план ставила посилення конфронтації Великобританії та Німеччини, пояснюючи це зростаючими апетитами колоніальних імперій. У сучасній історіографії 1909 р. поряд із англо-німецькими протиріччями характеризується зростанням загального напруження на Балканському півострові через Боснійську кризу. Збільшення кількості взаємних претензій відносно молодих держав та більш старих імперій призвело до поглиблення прірви між конфліктуючими сторонами. Усталений порядок речей всього Балканського півострова помітно похитнувся. Здійснення агресивних дій різними державами цього регіону збільшувало рівень недовіри між сусідніми країнами та підштовхувало їх правлячі кола задумуватися над вирішенням суперечок виключно військовим шляхом. 1909 р. у міжнародних відносинах Центральної та Південно-Східної Європи був багатим на події. Цей рік є початком активної появи протиріч, які у майбутньому призвели до розв'язування локальних конфліктів на Балканах — Першої та Другої Балканських війн.

Література:

1. Котляревский С. А. Иностранное обозрение // С. А. Котляревский // Русская мысль. — 1909. — №1. — С. 222–223.
2. Там само. — С. 220.
3. Там само. — С. 222.
4. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №1. — С. 388.
5. Там само.
6. Там само. — С. 389–390.
7. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №2. — С. 875.

8. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №3. — С. 414—415
9. Котляревский С. А. Иностранное обозрение // С. А. Котляревский // Русская мысль. — 1909. — №2. — С. 215.
10. Южаков С. Н. Политика // С. Н. Южаков // Русское богатство. — 1909. — №3. — С. 144.
11. Там само. — С. 418.
12. Гальберштадт Л. И. Иностранное обозрение // Л. И. Гальберштадт // Русская мысль. — 1909. — №3. — С. 200—201.
13. Там само. — С. 203.
14. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №949. — С. 11.
15. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №2. — С. 876.
16. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №3. — С. 415.
17. Гальберштадт Л. И. Иностранное обозрение // Л. И. Гальберштадт // Русская мысль. — 1909. — №3. — С. 207.
18. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №956. — С. 115.
19. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №4. — С. 856.
20. Там само. — С. 860.
21. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №962. — С. 202.
22. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №965. — С. 246.
23. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №970. — С. 321.
24. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №971. — С. 337.
25. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №974. — С. 382.
26. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №978. — С. 436.
27. Гальберштадт Л. И. Иностранное обозрение // Л. И. Гальберштадт // Русская мысль. — 1909. — №6. — С. 222.
28. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №7. — С. 407.
29. Южаков С. Н. Политика // С. Н. Южаков // Русское богатство. — 1909. — №7. — С. 85.
30. Южаков С. Н. Политика // С. Н. Южаков // Русское богатство. — 1909. — №8. — С. 84—85.
31. Гальберштадт Л. И. Иностранное обозрение // Л. И. Гальберштадт // Русская мысль. — 1909. — №7. — С. 222.
32. Южаков С. Н. Политика // С. Н. Южаков // Русское богатство. — 1909. — №9. — С. 78.
33. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №9. — С. 395—396.
34. Гальберштадт Л. И. Иностранное обозрение // Л. И. Гальберштадт // Русская мысль. — 1909. — №11. — С. 192—193.
35. Южаков С. Н. Политика // С. Н. Южаков // Русское богатство. — 1909. — №10. — С. 122.
36. Иностранные армии // Разведчик. — 1909. — №996. — С. 690.
37. Ковалевский М. М. Иностранное обозрение // М. М. Ковалевский // Вестник Европы. — 1909. — №12. — С. 858.
38. Там само. — С. 859.
39. Гальберштадт Л. И. Иностранное обозрение // Л. И. Гальберштадт // Русская мысль. — 1909. — №12. — С. 204.
40. Южаков С. Н. Политика // С. Н. Южаков // Русское богатство. — 1909. — №12. — С. 121.
41. Там само. — С. 122.

Мартынов В. Л. Международные отношения 1909 г. стран Центральной и Юго—Восточной Европы в освещении русских журналов. — Статья.

Аннотация. В статье рассмотрено освещение русскими журналами международных отношений в Центральной и Юго—Восточной Европе в 1909 г. Проанализированы направления политики стран Балканского полуострова и Центральной Европы в 1909 г. Особое внимание уделено отображению русскими журналами взаимоотношений Тройственного союза с балканскими странами.

Ключевые слова: международные отношения, внешняя политика, российские журналы, Юго—Восточная Европа, Центральная Европа, Балканский полуостров.

Martynov V. L. The International relations in 1909 of countries in Central and Southeast Europe in assessing the Russian journals. — Article.

Summary. The article deals with the Russian journals coverage of international relations in Central and Southeast Europe in 1909. Analyzed the directions of the policies of the countries of the Balkan Peninsula and Central Europe in 1909. Main idea is about the Russian journals showing the relations of the Triple Alliance with the Balkan countries.

Key words: international relations, foreign policy, Russian journals, Southeast Europe, Central Europe, Balkan Peninsula.

Пищемуха В.Г.,

*к.и.н., доцент кафедры искусствознания и общегуманитарных дисциплин
Международного гуманитарного университета*

КОНЦЕПТ "НАЦИОНАЛИЗМ" В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ (ЧАСТЬ 1-я)

Аннотация. В статье рассмотрена взаимосвязь таких ключевых исторических явлений XX века как первая мировая война, европейская интеграция и различные проявления национальной идеи, в том числе национализм.

Ключевые слова: первая мировая война, европейская интеграция, нация, национализм.

Часть первая

*Давайте спросим себя,
в чем же разница между
конституционной сущностью
старого Советского Союза
и развивающегося Европейского Союза.
(сэр Ричард Боди. Вступительное слово
к эссе Линдсея Дженкинса «Альтеро
Спинелли —
крестный отец Европейского Союза»)*

Европейская интеграция, как каждое значительное историческое явление, имеет не только непосредственные причины, но и глубинные предпосылки различной степени значимости и временной удаленности. Одна из них — многовековая *т р а д и ц и я* стремления к европейскому единству и миру. Но для того, чтобы эта *idee fixe* смогла начать свое реальное воплощение, потребовалось две, как минимум, предпосылки: тектонический сдвиг в сознании европейцев в начале XX в. и уникальная комбинация политических и экономических обстоятельств в середине века.

Хронологически XX в., как и предыдущие столетия, наступил в положенное ему человеческим летоисчислением время, его приход не сопровождался какими-либо знаменьями, которые указали бы людям, что их ждет в течение последующих ста лет. Десятому столетию в этом отношении «повезло» больше: его хронологическое начало было лишь календарной формальностью, так как исторически он начался в 1789 г. революцией во Франции, которая наложила отпечаток и в целом обусловила это не самое тяжкое в истории Европы столетие.

Историческое начало XX в., несомненно, ознаменовано первой мировой войной. Последовавшая за ней все ускоряющаяся карусель грандиозных событий и потрясений вовлекла человечество, и прежде всего Европу, в исторический Маль-

стрем. И хотя вторая мировая война была более масштабной и разрушительной, ее последствия и влияние на развитие человечества оказались, в целом, менее значительными и долговременными, чем наследие Великой войны. Именно она открыла шлюзы, в которые устремился накопленный ранее и слабо осознаваемый современниками поток психологических, политических, художественных, естественнонаучных и других идей, которые кардинально изменили все представления людей о самих себе и окружающем их мире. Эйнштейн и Фрейд, Пикассо и Джойс, Ленин и Гитлер окончательно разрушили рационалистический оптимизм и веру в прогресс, которые эпоха Просвещения завещала XIX веку.

Если принять за исходный тезис утверждение, что первая мировая война наложила решающий отпечаток на XX век и «подойти к истории Великой войны многоаспектно, исследуя разнообразие ее глобальных проявлений и воздействие на судьбы мировой цивилизации» [1, 62], тогда закономерно встает вопрос о ее влиянии на формирование предпосылок европейской интеграции.

Такой метод изучения исторического явления, начиная с его отдаленных истоков, таит в себе опасность того, что оно «с помощью надуманной игры в «причины» и «следствия»... может быть связано со временем, далеко выходящим за пределы его собственной длительности. Растяжимое до бесконечности, оно (*историческое явление* — В.П.) легко или с некоторыми трудностями увязывается со всей цепью событий, с предшествующими фактами и кажется нам неотделимым от них» [2, 118—119]. Но в то же время поиск долгосрочных тенденций исторического развития (*la longue durée* — категория длительной временной протяженности, по выражению французского историка Фернана Броделя) позволяет преодолеть событийную кратковременность политической истории, освободиться от удручающей тотальности незначительных исторических событий и осмыслить их в контексте развития определенной цивилизации. Как писал Ф.Бродель в 1941 г. в своем письме из немецкого лагеря: «Необходимо видеть крупно, иначе к чему История?» [3, 83].

Разумеется, при этом сохраняет свое значение политическая история, в частности, внутренняя

и внешняя государственная политика, исторический процесс также невозможно понять без учета роли личности и индивидуальной инициативы политических деятелей. Например, чтобы европейская идея зазвучала с новой силой после первой мировой войны, понадобился европейский романтизм Р.Куденхове — Каллерги (1923, книга «Пан—Европа»), а чтобы она впервые получила реальное практическое воплощение нужен был прагматизм и бюрократический гений Р. Шумана (1950, Декларация о создании Европейского Объединения Угля и Стали). Но эти факты, как и другие проявления событийной истории, могут быть осмыслены только через призму категории *la longue durée*. Французский историк Пьер Ренувен констатировал: «История международных отношений должна сначала изучать медленные изменения, происходящие в человеческом обществе — условия демографические и экономические, а также тенденции коллективной психологии... Глубинные факторы коллективной психологии — национальное чувство, религиозное чувство, преданность концепциям политической или социальной жизни — приводили в движение во все времена отношения между народами» [4, 402, 405].

Применительно к такому историческому явлению, как европейская идея, первая мировая война явилась, прежде всего, очередным, но уникальным по силе и глубине своего воздействия, психологическим потрясением для всех европейцев. Психологическая травма 1914—1918 гг., не успев *притупиться*, была резонирована ужасами 1939—1945 гг. и это создало в совокупности ту критическую массу в сознании европейцев, которая составила одну из главных предпосылок европейской интеграции.

Представляется, что теми «глубинными факторами коллективной психологии», которые оказали первоочередное влияние на процессы европейской интеграции в XX в., от динамики и вектора направленности развития которых она во многом будет зависеть в XXI в., являются такие идеологические и морально—психологические явления, как а/ стремление к миру между народами Европы и б/ европейский национализм¹.

¹ «Сенсационный» успех лидера Национального Фронта Жан—Мари Ле Пэн в 2002 г. на президентских выборах во Франции (17,8 % голосов во втором туре) перестает быть неожиданным, если рассмотреть его в контексте эволюции национальной психологии европейцев в XX — нач. XXI вв. Учитывая, что в программе Ле Пэн фигурировали такие пункты, как денонсация Маастрихтского, Шенгенского и Амстердамского договоров, упразднение евро и возвращение франка, отмена конституционной поправки, дающей право голоса иностранцам, ликвидация Европейской Комиссии и т.п., можно было прогнозировать проблемы, с которыми вскоре столкнется процесс европейской интеграции в свете тенденции усиления национальных настроений в Европе: через 15 лет его дочь Марин Ле Пэн получила во втором туре 34% голосов и это уже не стало неожиданностью.

Идея европейского единства зародилась и долгое время развивалась под воздействием двух основных общеевропейских потребностей: противостояния исламской экспансии и предотвращения междоусобных войн. Но если бесконечные войны явились важнейшей *причиной* мечты о европейском объединении, то альтернатива войны — мир, явился главным *условием* ее практического воплощения в жизнь, в свою очередь, только в единой Европе мир мог получить надежные и долговременные гарантии своего сохранения. Таким образом, мы имеем в данном случае не линейную причинно—следственную, а коррелятивную связь, т.е. взаимозависимость двух проблем европейского исторического развития: мира и интеграции.

В свою очередь, национализм², являясь одним из наиболее значимых источников международных конфликтов и войн, находится в оппозиции к идее мира, а следовательно, его влияние на процесс европейской интеграции колеблется в диапазоне от скептицизма до эффекта разрушения.

Таким образом, такой морально—психологический и идеологический фактор европейской интеграции, как чувство миролюбия, тенденция снижения уровня конфликтности, агрессивности в межнациональных, межэтнических и межгосударственных отношениях находятся в обратной связи с обострением национального чувства, переходящего в национализм. Оба этих компонента социально—психологической и духовной атмосферы Европы конкурировали между собой перед первой мировой войной и в огромной степени испытали на себе ее воздействие, но чтобы оценить значение динамики их развития в процессе объединения Европы, необходимо обратиться к истокам.

Прежде чем описать оба этих течения, необходимо сделать следующее замечание относительно методики их освещения. Как движение за мир, так и национализм существовали и развивались, во—первых, на идейно—теоретическом, пропагандистском и организационном уровне, а во—вторых, в форме общественной психологии, массовых настроений и эмоций. Советский историк А.Я.Гуревич в работе «Средневековый мир: культура безмолствующего большинства» отмечал, солидаризируясь с исторической «Школой Анналов»: «Само понятие социальной истории

² Понятие «национализм» применяется в данной работе в узком значении этого слова, т.е. оно обозначает высшую степень обострения национальных чувств в условиях кризиса национальной идентичности или угрожающего ущемления национальных интересов и готовности к радикальным методам разрешения существующих национальных проблем. К иным формам национальной идеи, вписывающимся в систему либерально—демократических ценностей, равно как и к их представителям, термин «национализм» не применяется.

не может не быть расширено и переработано за счет органического включения в него всего многосложного и многослойного комплекса умственных установок и социально—психологических механизмов, которыми руководствовались люди., не осознавая того, в своей социальной практике». Такой подход позволяет «...видеть в истории то, чем она в действительности является, — историю Человека в Обществе и Общества, состоящего из живых Людей» [5, 381].

В данной статье в части анализа исторических условий европейской интеграции акцент сделан на факторе националистического движения. Это обусловлено тем, что в XIX в. на смену религии, традициям, сословной морали в качестве инструментов идейно—психологического воздействия на т.н. «безмолвное большинство» начинают приходить идеи социального равенства и национальной гордости, всеобщее избирательное право и массовый митинг, поверхностное школьное образование и дешевая ежедневная газета. Отмечая появление этой тенденции целенаправленного идейно—психологического влияния на общество, английский историк Т.Карлейль еще в 1837 г. писал: «Отнюдь не Сорбонна (имеется ввиду теологический факультет Парижского ун—та, т.е. в данном случае — религия — В.П.), а Энциклопедия, философия, бесчисленное...множество готовых на все писателей, антирелигиозных куплетистов, романистов, актеров, спорщиков и памфлетистов приняли на себя духовное руководство обществом. Что же касается практического управления обществом, то его больше нет, точнее, оно перешло в руки довольно пестрой группы людей»[6, 14—15].

Французскому писателю Андре Моруа принадлежит глубокая мысль: «...поэты являются, быть может, настоящими историками»[7, 397]. Эти слова могут быть интерпретированы различным образом, в частности, означать, что поэты посредством создания литературно—исторических символов и образов поднимаются над тотальной бесконечностью исторических фактов и побуждают осмысливать долгосрочные тенденции исторического развития:

Есть дух Истории, безликий и глухой,
Что действует помимо нашей воли.
(М. Волошин, «Россия»)

Если исходить из того, что историю, в ее традиционном понимании, движут войны и революции, тогда «дух истории» — это преимущественно демоны и бесы. Но и ангельские духи истории могут пасть с небес и выполнить работу за дьявола, как это часто происходит с научно — техническим прогрессом или с государством, которое, по словам немецкого историка Г. Риттера, может «впасть в сатанинский порок».

Среди исторически значимых ценностей, которые придают смысл существованию человечества и оберегают его природу первостепенное значение принадлежит национальной идее, которая представляет собой сложный рационально — чувственный комплекс, способствующий консолидации нации, ее самоидентификации и самосохранению.

Начиная с Афин, Спарты, Сидона, Тира и других древних городов—государств, которые, как выразился Эрнест Ренан, «были маленькими центрами восхитительного патриотизма», происходит увлекательный процесс формирования этнической групповой самоидентификации, которая сегодня в своем наиболее развитом виде представлена современными нациями и их государствами.

Понятия — концепты «нация», «национализм» являются одними из наиболее неопределенных, многозначных и спорных как в науке, так и в политике, идеологии, обыденной жизни людей, существует огромное количество их концепций. Еще в 1887 г. английский историк У. Бэйджхот, который рассматривал XIX в. как эпоху «сотворения наций», иронично заметил: «Мы знаем, что это такое, когда нас об этом не спрашивают, но мы не можем без запинки объяснить, или определить это» [8, 28]. Хотя в данной работе не ставится цель обстоятельного рассмотрения концепций национализма и этничности, но представляется, что все же необходимо кратко изложить некоторые положения, из которых будет в дальнейшем исходить автор.

1. После двух мировых войн и в условиях современной глобализации национальная проблематика воспринимается многими как архаика, на национальное чувство, особенно в такой его форме как государство—нация, возлагается ответственность за трагедии XX века и грядущие проблемы завтрашнего дня. Но именно этническим формам самоидентификации человечество обязано, по выражению Джеймса Джойса, своим культурным разнообразием, именно в рамках национального государства сложилось индустриальное общество, национальное чувство продолжает оставаться составной частью комплекса ценностей, которые еще сдерживают процесс дегуманизации человечества. Игнорирование национального вопроса, в ряду других элементов традиционализма, чревато столь же серьезными потрясениями, как и его гиперболизация. В своей знаменитой лекции «Что такое нация», состоявшейся 11 марта 1882 г. в Сорбонне, Эрнест Ренан произнес слова, сохраняющие актуальность: «Существование нации — это...ежедневный плебисцит, как существование индивида — вечное утверждение жизни... Нации не вечны. Они начинались, они закончатся... Но только таков закон века, в котором мы живем».

В целях иллюстрации данного утверждения приведем следующий пример. В истории европейской интеграции существует знаковое событие — дискуссия и политическое столкновение между Жаком Делором и Маргарет Тетчер. Первый возглавлял Еврокомиссию с 1985 по 1995 годы, выступал за форсированную евроинтеграцию и многого достиг в этом, создал брюссельскую евробюрократию и заслужил имя «евронационалиста». В своеобразном европантеоне он занимает второе место вслед за Жаном Монне. С другой стороны, премьер-министр М. Тэтчер, говоря упрощенно, была не согласна с такой политикой и сопротивлялась ей. Нескольких публичных полемических выступлений Ж. Делора побудили М. Тэтчер произнести ответную речь — самую значительную, по распространенному мнению, за время пребывания ее на посту главы британского правительства. Она состоялась в европейском колледже в бельгийском городе Брюгге и называлась «Британия и Европа». С тех пор слово «Брюгге» стало символом британского сопротивления еврофедерализму и евроскептицизму. К слову, эпиграф к данной статье взят с сайта (www.brugesgroup.com) т.н. «группы Брюгге», основанной в 1989 г. и объединяющей ученых, экономистов и политиков, вдохновленных речью М. Тэтчер.

И в завершение данного отступления. Заключительная часть упомянутого в эпиграфе эссе Л. Дженкинса называется «Спинелли (читай Ж. Делор — В.П.) наносит поражение Тэтчер». Развитие евроинтеграции пошло по сценарию Ж. Делора, но брэкзит 2016 г. — это уже реванш М. Тэтчер, которая, не будучи националисткой, боролась против наднациональной Европы. Что сказал бы ее единомышленник генерал Де Голль, который в 1963 и 1967 годах наложил вето на вступление Великобритании в ЕЭС?

2. В процессе формирования этнических общностей, особенно на стадии их национально-государственного самоопределения, побочным результатом этой естественной эволюции явилось перерастание национальных движений в такую экстремальную форму, как национализм. Между этими двумя явлениями существуют существенные различия, на которые указывает, например, Мирослав Хрох в статье «От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе» [9, 121 — 145].

3. Слова «национализм», «националист» часто применяются в негативном оценочном смысле, поэтому эти термины требуют к себе ответственного и четкого подхода, разграничения с понятием патриотизма. В противном случае на одной доске окажутся Шарль Пеги и Хьюстон Чемберлен,

Де Голль и Гитлер, Маргарет Тетчер и Ле Пен. Националист, как правило — патриот, но патриот — вовсе не обязательно является националистом.

4. Впредь понятие национализм будет трактоваться как экстремальная форма национальной идеи, являющаяся реакцией на острые проблемы, с которыми сталкивается нация на определенных этапах своей истории. Его главными отличительными критериями является бесспорный приоритет общенациональных интересов по отношению к интересам индивидуума, традиций над потребностями современности, страстность, волюнтаризм и фанатизм в национальных вопросах, ксенофобия, часто расизм и антисемитизм, склонность к решению национальных проблем посредством самых радикальных методов. Национализм можно было бы сравнить с болью, которая является лишь сигналом о наличии болезни организма.

5. В современной науке существует два основных подхода к пониманию этничности: примордиалистский (объективистский) и конструктивистский. В первом случае этнос рассматривается как некая общность, всегда существовавшая в прошлом и консолидированная, прежде всего, на объективной основе: этническое происхождение, язык, культура, религия, обычаи и т.д. Во втором случае нация — это группа, чья консолидация осуществляется преимущественно на основе национального мифа, созданного ее культурно-политической элитой в прошлом и постоянно ею культивируемого. Классическим образцом примордиалистского, ценностного понимания нации рассматривают Германию, конструктивистский же подход обычно иллюстрируется на французском примере, которому соответствует известное выражение «Франция создала французов»: «Французская нация представляет собой политический проект (*projet politique*). **Немецкая нация, наоборот, появилась сначала в трудах интеллектуалов-романтиков как вечный дар, основанный на общности языка и культуры... Во Франции под влиянием якобинской идеологии суверенный народ провозглашает существование единой и неделимой нации. Это государство, то есть политическая сущность, которая порождает нацию. По немецкой романтической концепции нация, напротив, предшествует государству. «Volk» (это следовало бы перевести как этническая группа) представляет собой природное единство, основанное на общности языка и культуры. В соответствии с немецкой концепцией сначала был язык и культура, тогда как во французской концепции язык — лишь средство политической унификации» [10, 53].**

Соответственно указанным двум подходам к проблеме формирования наций мы в дальнейшем будем говорить и о двух типах национализма:

о национализме как политическом проекте, направленном на достижение определенных социальных целей, и о национализме, «органично» вырастающем в рамках определенной национальной культуры. При этом будем помнить, что ни один из них не существует в чистом виде: второй, как правило, является мифологическим основанием первого.

Развитие национального чувства, принимающего форму национализма и достигшего своей вершины в начале первой мировой войны, происходило в Европе под влиянием целого ряда факторов, таких как борьба за национальное самоопределение, развитие и самоутверждение на международной арене государства — нации, колониальная экспансия, межгосударственные противоречия и порождаемая ими межнациональная рознь и т. д. Во второй части данной статьи проследим это явление на примере зарождения немецкого, французского и итальянского национализма.

Литература:

1. Виноградов В.Н. Еще раз о новых подходах к истории первой мировой войны/В.Н. Виноградов// Новая и новейшая история. — 1995.— №5.
2. Бродель Ф. История и исторические науки. Историческая длительность/Ф. Бродель. — В кн.: Философия и методология истории. М.: Прогресс.— 1977.— 337 с.
3. Цит. по: Эмар М. Предисловие. — В кн.: Европейский опыт и преподавание истории в постсоветской России.— М.: ИВИ РАН.— 1999. 313 с.
4. Renouvin P. Les crises du XX — e siècle. II. De 1929 à 1945.— Paris.—1958.
5. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич.— М.: Искусство.— 1990.— 396 с.
6. Карлейль Т. Французская революция. История / Т.Карлейль.— М.:Мысль.— 1991.— 576 с.
7. Моруа А. Литературные портреты/А. Моруа.— М.:Прогресс.— 1970. 454 с.
8. Цит. по: Хобсбаум Э. Введение к книге « Нации и национализм после 1780 г. Прог — рамма, миф, реальность». — В кн.: Современные методы преподавания новейшей истории. Материалы из цикла семинаров при поддержке Demoscasy Programme.— М.: ИВИ РАН.— 1996.— 346 с.
9. См.: Нации и национализм / Б.Андерсон, О.Бауэр, М. Хрох и др. Пер. с англ. и нем./ М., 2002.
10. Серно П. Этнос и демос: дискурсивное построение этнической идентичности.— В кн.: Этничность. Национальные отношения. Социальная практика.— СПб.— 1995.

Пищемуха В.Г. Концепт націоналізм в контексті історії першої світової війни та європейської інтеграції. — Стаття.

Анотація. В статті розглянуто взаємозв'язок таких ключових явищ ХХ ст. як перша світова війна, європейська інтеграція та різні прояви національної ідеї, в т.ч. націоналізм.

Ключові слова: перша світова війна, європейська інтеграція, нація, націоналізм.

Pischemukha V.G. The concept of Nationalism in the context of the World War I history and European integration. — Article.

Summary. The article shows links between key events of World War I, European integration and the various manifestations of the national idea, including nationalism in the 20th century.

Keywords: World War I, European integration, nation, nationalism.

Поспелов А. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ОПЕРАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ІЗРАЇЛЮ «МОШЕ» ЯК ПЕРША В ІСТОРІЇ СТРАТЕГІЧНА ГУМАНІТАРНА АКЦІЯ

Анотація. В статті розглядаються причини, хід та наслідки проведення спеціальної рятувальної операції стратегічного рівня «Моше» — евакуація фалашів з Ефіопії до Ізраїлю. Головна увага приділяється оригінальним діям ВМС Ізраїлю, завдяки котрим ця операція мала успіх.

Ключові слова: «холодна війна», сфера впливу, локальний конфлікт, регіональний конфлікт, фалаші, військово—морські сили, геноцид.

Межа ХХ — ХХІ століть знаменувалася посиленням інтересу в історичній науці до різноманітних збройних конфліктів, які мали місце після закінчення Другої світової війни. Однак, поряд з дослідженням причин виникнення, розвитку та наслідків даних подій, вчені активно прагнуть класифікувати їх. При цьому, найбільш актуальними в системі сучасної класифікації і типології військових конфліктів виступають не повномасштабні війни, а всілякі військові акції, особливо ті, що мають гуманітарний характер, початок яким заклала, як це не дивно Держава Ізраїль.

Найвідомішою ізраїльської військової операцією з порятунку людей, по праву вважається рейд на Ентеббе в червні 1976 г. Але куди більш масштабної виглядає операція «Моше» («Моїсей») проведена ЦАХАЛ (Армією Оборони Ізраїлю) в кінці листопада 1984 року. Ця операція (продовження якою під іншими назвами і новими методами дій, тривала фактично до кінця 1990 р.) мала на меті евакуацію ефіопських євреїв — фалашів з охопленою де—факто громадянською війною і передумовами до етнічних чисток Народної Демократичної Республіки Ефіопія на чолі з тодішнім диктатором Менгісту Хайле Маріамом. Оригінальною рисою операції «Моше» було те, що саме в ній брав активну участь військово—морський флот Ізраїлю, причому виконуючи функції стратегічного масштабу (в умовах, коли навіть теоретично, корабельний склад ВМС цієї країни, робити це не дозволяв). Такого ні до, ні після зазначених нижче подій, більш ніколи не повторювалося.

Слід зазначити, що ані в українській, ані в сучасній російській історіографії ця операція ніколи не висвітлювалася. Західна ж історіографія, робить акценти саме на ефіопську громадянську війну лише по ходу, говорячи про небезпеку

євреїв-фалашів [7, р. 399]. Втім, навіть представлена там доволі обмежена інформація цілком базується на конспективних свідченнях ізраїльської історіографії, яка нажаль висвітлює лише сам факт евакуації євреїв-фалашів до Ерец-Ізраель [4, 6]. Через це, відновити картину операції «Моше» представляється можливим використовуючи не суто історичну, а спеціальну літературу по окремим технічним засобам, що були в ній задіяні. Саме це і покладено в основу даної розвідки.

Громада фалашів, жила на Африканському Розі більше 3000 років і, на думку багатьох дослідників, може вважатися найдавнішою іудейською громадою в Африці [1]. До 1974 р, положення фалашів в імператорській Ефіопії було нормальним, якщо не сказати більше — вони вважалися «священною короною» держави. Уряд не чигало на їх індивідуальність, а з 1960-х рр. навіть загравав з ними, намагаючись через фалашей вийти на Ізраїль і отримати від нього певну економічну допомогу. Всупереч очікуванням практично ніякої допомоги Ефіопії з боку Єврейського Держави не було. Ізраїль обмежувався лише окремими програмами співпраці з режимом імператора Хайле Селасіє II.

Ситуація різко змінилася в 1974 р, коли в злиденній Ефіопії стався військовий переворот. В його результаті до влади прийшло прокомуністичне керівництво на чолі з полковником Менгісту Хайле Маріамом. В країні миттєво активізувалися різноманітні міжнаціональні та міжплеменні конфлікти, изотліли фактично з початку 1950-х рр. Сомалійські-ефіопський конфлікт 1977-1978 рр. і перемога в ньому Ефіопії на деякий час знизив гостроту внутрішніх протиріч. Однак уже в кінці 1978 р. країна занурилася в стан перманентної громадянської війни, викликаної прорахунками уряду Адіс-Абеби у внутрішній, зовнішній і особливо в національній політиці [3, с 439-444].

Серія антиурядових збройних виступів, провідниками котрих виступили дві антмаріамовські військово-політичні організації (ВПО) — Фронт Національного Визволення Еритреї та Фронт Визволення провінції Тиграї, крім іншого, торкнулися і території населеної фалашами. Традиційно миролюбні, що не володіють вкоріненими військовими традиціями і з огляду на це не при-

їняли участь у внутрішньодержавних конфліктах, фалаші виявилися «між молотом і ковадлом». Їх доля практично не цікавила керівництво Ефіопії, а ось лідери двох ВПО, що боролися з ним, все ж зробили спробу залучити частину фалашів у свої військові формування. Втім, ця спроба виявилася абсолютно безрезультатною.

Громадянська війна спонукала фалашів участі в ній не брати, бігти на північ Ефіопії і в південний Судан. Втечу фалашів посилила і посуха 1983 р. наслідком чого став голод в Ефіопії. Весь світ надавав голодуючій країні продовольчу допомогу, але в умовах внутрішньодержавного конфлікту вона була практично даремною.

Сховавшись в Судані фалаші аж ніяк не виявилися в безпеці. Позбувшись, здавалося, від однієї війни, вони отримали іншу — в 1983 р. регулярна армія Ефіопії провела операцію «Червона зірка» проти Судану [3, с. 442], що мала фактичну мету не тільки і не стільки ліквідувати територіальні суперечності з північним сусідом, а запобігти втечі до цієї держави громадян Ефіопії, в тому числі і фалашів. І хоча ефіопська армія зазнала поразки, натиск на фалашів лише посилювався.

В цих умовах уряд Ізраїлю спробував радикально і без зайвого шуму, вирішити проблему — евакуювати фалашів в Ерц-Ізраель. Тим більше, що рятуючи чорношкірих іудеїв Тель-Авів на міжнародному рівні позбувався ярлика «расистської держави».

Вже з 1980 р. фалаші невеликими групами вивозилися з Ефіопії в Ізраїль на літаках державної авіакомпанії «Ель-Ал» і транспортниках військово-повітряних сил. Але влітку 1984 р. ситуація різко погіршилася, оскільки ерitreйські повстанці прорвали фронт в районі м. Тесеней і над фалашами виникла загроза фізичного знищення. Намагаючись знайти винного, спецслужби Ефіопії почали різати фалашів, звинувачуючи їх в своїх невдачах і у співпраці з Ерitreйськими сепаратистами. Втеча ефіопських євреїв набула величезного масштабу, і в Ізраїлі усвідомили, що сил авіації в умовах, що склалися, явно недостатньо для їх евакуації по вже організованому повітряному мосту Хартум — Тель-Авів.

В результаті було прийнято рішення — за допомогою офіцерів Моссаду (зовнішньої розвідки), які таємно прибули до Судану і Ефіопії, виводити групи фалашів до суданського узбережжя Червоного моря, де евакуювати їх на судах і кораблях військово-морських сил Ізраїлю.

Проблема полягала лише в тому, що ВМС Ефіопії могли паралізувати рух шляхом військових акцій біля узбережжя Судану, що вже відбувалося в 1981 р. Отже, ізраїльські судна необхідно захистити військовими кораблями. Але ізраїльська

флотилія в Ейлатській затоці з 7 патрульних катерів типу «Дабур» для цього явно не підходила через слабкість озброєння, малої водотоннажності (не більше 30 осіб могли взяти на борт) і малого радіусу дії.

Знайдене рішення виявилось ризикованим і не стандартним. У жовтні—листопаді 1984 г. 2 ракетні катери типу «Решеф» зробили безприкладний перехід навколо Африки з Середземного в Червоне море, дозправляючись від танкерів (вперше в історії Ізраїлю) тільки в море, без заходу в іноземні порти [2]. Вони самою своєю присутністю паралізували ВМС Ефіопії (2 малих ракетних кораблі, 2 сторожових кораблі і понад 30 бойових катерів різних типів) [5]. В результаті вдалося організувати не тільки повітряний, а й морський міст, завдяки чому за місяць до Ізраїлю евакуювали майже 14000 фалашів, з них половину морським шляхом.

Операція «Моше» обійшлася без реального застосування зброї, хоча саме до цього моряки, льотчики і розвідники Ізраїлю були готові. Вона також не привела до остаточного вивезення фалашів з Ефіопії. Цей процес тривав аж до 2000 року і зажадав проведення у травні 1991 р. операції «Шломо» — тепер вже чисто повітряної. Однак саме восени 1984 р. ВМС Ізраїлю продемонстрували, що вони можуть самостійно вирішувати стратегічні операції далеко від рідних берегів. А тому, Ізраїль відтепер став повноцінною морською державою.

Література:

1. Абба Эвен. Мой народ. — Иерусалим: Алия, 1991. — С. 232.
2. Боевые корабли мира 1991—1992. Справочник / Под ред. Ю.Апалькова. — Т.1. — М.: Анастасис, 1993. — С. 169.
3. Войны второй половины XX века / Автор—составитель А.Н. Гордиенко. — Минск: Литература, 1998. — 542 с/
4. Краткая еврейская энциклопедия / Под ред. Ари Авнера и Нафтали Прата. — Т. 10. — Иерусалим, 2001. — С. 766—767.
5. Павлов А. Боевые корабли СССР и России 1945 — 1995. — Якутск, 1995. — С. 104, 111.
6. Самуэль Рина. И соберу вас. История современного Израиля. — Иерусалим: Вайля, 1993. — С. 194—195.
7. Телушкин Раби Йосеф. Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. — М. — Иерусалим, 1995. — С.282—283.
8. The Cambridge history of the Cold war. — VOLUME III. — Endings: Cambridge Histories Online. Cambridge University Press, 2010. — 1142 p.

Поспелов А.С. Операция вооруженных сил Израиля «Моше» как первая в истории стратегическая гуманитарная акция. — Статья.

Аннотация. В статье рассматриваются причины, ход и последствия проведения специальной спасательной операции стратегического уровня «Моше» — эвакуация евреев-фалашей из Эфиопии в Израиль. Основное внимание уделяется оригинальным действиям ВМС Израиля, благодаря которым эта операция имела успех.

Ключевые слова: «холодная война», сфера влияния, локальный конфликт, региональный конфликт, фалашаши, военно-морские силы, геноцид.

Poshielov A. Operation of the Armed Forces of Israel “Moshe” as the first strategic humanitarian action in history. — Article.

Summary. The article examines the causes, course and consequences of a special rescue operation of the strategic level «Moshe» — the evacuation of Jewish Falash from Ethiopia to Israel. The main attention is paid to the original actions of the Israeli Navy, thanks to which this operation was a success.

Key words: «cold war», sphere of influence, local conflict, regional conflict, Falash, naval forces, genocide.

*Сушко А. І.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри політичних теорій НУ «ОЮА»*

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. В статті аналізується процес формування культури пам'яті в системі освіти. Визначено роль і місце пам'яті як важливого чинника досягнення консолідації українського суспільства. Окреслено головні стратегічні цілі щодо ефективного формування концептуальних засад державної історичної політики. Зазначено фактори, які ускладнюють формування й ефективно впровадження політики пам'яті на сучасному етапі.

Ключові слова: культура пам'яті, освітній процес, державна політика пам'яті.

В сучасних умовах найбільш надійним регулятором суспільних відносин стає культура, наповнюючи життя людини і соціуму смыслом, що базується на гуманістичних цінностях. В дискусіях про місце і роль культури приділяють увагу як теоретичним аспектам так і мотиваціям, інструментам масової культури. Культурна традиція та культурна спадщина аналізуються як моральна основа цивілізованого існування соціуму. У загальній структурі культурного життя в якості синтезуючого початку утверджується категорія «історична культура», як можливість відтворення політичного значення історії як такої та визнання її ролі у державі і суспільстві [7]. Без звертання до даного концепту у світовій соціогуманітаристичній проблематиці неможливо розглядати зміст і структуру історичної пам'яті, а також і освітню політику. В Україні з'явилися ґрунтовні наукові праці на тему культури історичної пам'яті [3], але дослідження освітньої системи, як компоненту духовності, її внеску у державну політику пам'яті лише розпочато. Невід'ємним компонентом даного процесу є і вдосконалення нормативно—правової та інституціональної бази.

Метою статті є визначення основних шляхів формування державної політики пам'яті в системі освіти як одного з основних чинників, які консолідують та інтегрують українське суспільство.

В сучасному суспільстві назріла необхідність забезпечення адекватного уявлення про динаміку взаємодії традицій та інновацій, співвідношення ідей «збереження спадщини» й новітніх епістемологічних підходів, що знаходять втілення в освітніх системах багатьох країн світу. В США та країнах Європи сформувався новий виховний

напрямок — виховання спадщиною (*heritage education*), що дає більш широкі можливості порівняно зі стандартним навчальним процесом. На початку ХХІ століття з'явилося поняття «бум пам'яті», а проблема «управління пам'яттю» починає розглядатися як напрям практичної політики.

Становлення української модерної нації проходило в умовах тривалої бездержавності та розчленованості, тому історична пам'ять, до певної міри, викристалізувалась як травмована. У цьому варіанті етичний вимір запам'ятовування стає більш вагомим, ніж історичний, а відсутність цілісного бачення національних інтересів і пріоритетних стратегічних цілей призводить до стану конфліктної взаємодії різних груп та їх структур.

Процес формування сучасного освітнього процесу повинен проходити у взаємозв'язку з іншими суспільно важливими факторами — культурою, етикою, релігією, ідеологією тощо. Так, дослідження все більш ефективних методів отримання та нарощування знання показує, що проблему продуктивності та самостійності мислення неможливо вирішити поза умовами оптимізації загальнокультурного середовища. Тому саме культура набуває статусу домінуючого фактору кореляції освітньої еволюції. Це зумовлено ще й тією обставиною, що функціонально освіта завжди була механізмом передачі культурно—історичної пам'яті, духовних цінностей народу. Більш того, освіта формує і засадничі атрибути національної ідентичності. Це особливо важливо в умовах глобалізації, в яких процес відчуження людини стає більш інтенсивним, а звичаєвий норматив функціонування соціуму руйнується, в той же час новий спосіб існує лише в гіпотетичному форматі. Тому, в нашій освітній системі слід більш продуктивно працювати на мінімізацію негативних процесів, викликаних глобалізацією і, відповідно, нарощувати інтелектуальну конкурентоспроможність держави.

Досвід багатьох країн світу демонструє, що, по—перше, сфера освіти, реагуючи на цивілізаційні виклики здійснює свій вплив на розвиток відповідних тенденцій в суспільстві, підтримуючи або корегуючи їх. Вона спроможна знаходити свої спеціальні можливості розв'язання глобальних чи локальних соціальних проблем. По—друге, кризові явища в духовній сфері безумовно позначаються

на стані та розвитку освіти. Так, у випадку поглиблення розриву між знанням і вірою це призводить до значних втрат системою освіти своїх культуро—творчих функцій та впливу на моральну складову особистісного буття людини. Для виходу з цієї ситуації і необхідні прориви в стратегії розвитку освітніх систем, в тому числі, в теорії та методології організації самого педагогічного процесу.

Саме сфера освіти за своїм змістом та світоглядною силою може стати прикладом органічного взаємозв'язку знання та віри. Звичайно, освіта не замінить собою науку у здобуванні об'єктивно нового знання і не підмінить релігію як носія віри містичного, трансцендентного типу. В той же час освіту, науку і релігію поєднує методично продуманий механізм залучення людини до досягнення істини, хоча її трактують в цих сферах по—різному. Ще одна перепона — в педагогіці релігійна освіта не завжди сприймається як гуманітарна дисципліна, тому що, на думку частини дослідників, не завжди сприяє гуманізації міжособистісних стосунків.

В цьому аспекті важливим є досвід православних церковнопарафіяльних шкіл. На жаль, імена організаторів таких закладів, наприклад, С.Рачинського, В.Зеньковського є маловідомими, як і особливості процесу створення народної школи К. Ушинським, в основу якої було закладено традиції релігійної педагогіки. Наприклад, більшість дослідників визнають, що релігійна система виховання волі є ефективнішою за світську і апробовано історичним досвідом. Його слід аналізувати і засвоювати, а для цього необхідна об'єктивна оцінка реальних умов та можливостей нашого суспільства з позицій історичної ретроспективи. Саме релігійні інститути як важливі ціннісно—утворюючі структури здійснюють важливий вплив на визначення духовних пріоритетів українського суспільства, в якому більшість громадян є віруючими.

В умовах перетворення України на об'єкт досить жорсткої геополітики з боку великих держав, а потім й прямої агресії, наше суспільство стає соціумом суцільного ризику. Гібридна війна в значній мірі тримається на викривленні багатьох віх нашої історії. А кожна політична сила в цій ситуації намагається створювати власні шаблони (моделі) минулого, які б обґрунтовували її право на завоювання, використання та втримання влади [5, с.194].

Ступінь політизації пам'яті вже став масштабним явищем. Це вимагає від вчених забезпечення такого рівня наукової культури, який пропонував би чіткі критерії розрізнення наукових та політизованих дискурсів, фундаментальних і прикладних

наукових систем. Зазвичай, прикладну науку розглядають у контексті «масової аналітики», точніше, інформаційно—аналітичного забезпечення управлінських та інших проблем. Інша річ, що внаслідок високої політичної ангажованості така аналітика перетворюється у «антрепренерську науку», яка відверто нехтує критеріями достовірності і обґрунтованості чим дискредитує науку як таку [4, с.9—10].

Саме історична пам'ять сьогодні використовується як інструмент для численних маніпуляцій з боку політичних сил, адже завдяки їй можна впливати на перебіг подій і прогнозувати національні настрої з різних питань, а відтак і маніпулювати свідомістю громадян у своїх власних цілях. Як зазначає О. Трегуб, «саме історична пам'ять є тим генетичним кодом нації, розшифрування якого може вказати на притаманні нації схильності, її слабкі та сильні сторони, визначити доречні та потрібні шляхи розвитку. Національний менталітет, забобони та упередження, ксенофобія та расизм є до певної міри результатами маніпулювання історичною колективною пам'яттю» [8, 25].

Наше минуле може стати реальним чинником позитивного впливу на стан суспільної свідомості лише за умови послідовного дотримання засад антропоцентризму та толерантності. В такому варіанті феномен етнічності вже неможливо розглядати поза контекстом транснаціонального соціального простору, без врахування складної взаємодії процесів глобалізації та диверсифікації. Лише опанування сучасних методів мультикритерієвого аналізу та моделей структурного вирівнювання дає змогу орієнтуватися у термінологічних конструкціях та їх фантомів і обирати серед численних парадигм ті, які найбільше співзвучні викликам ХХІ століття [1, с.12—13].

Внаслідок інерційності політичної та соціо—нормативної культур кардинальні зміни привнесені глобалізацією у процеси пізнання по—перше, осмислюються з певним запізненням, по—друге, більше тиражуються саме експресивні форми самоусвідомлення завдяки новітнім інформаційним технологіям, тим самим значною мірою послаблюють евристичну й особливо комунікативну цінність сформованого фундаменту історичного знання. Таку історію легко пристосувати до потреб ринку, перетворивши на джерело продуктування, комерціалізованих образів, або ж на знаряддя досягнення певних політичних цілей.

Від спроб політичного регулювання колективної пам'яті потерпає, насамперед, система наукових знань. Наперед задані політичні цілі інколи блокують свідомість на стадії реальних дій та їх пізніших історичних пояснень. В підсумку, девальвуються довіра як до минулого, так і

до майбутнього та виникає ситуація безглуздості історичного досвіду. Для України, суспільна свідомість якої значною мірою сформована на конфліктогенній основі, особливо актуальним є поєднання фахових досліджень та напрацювань соціології пам'яті, герменевтики культури та феноменології. Це дає перевагу інтегруючому потенціалу історичної пам'яті над деструктивним і вона буде здатна консолідувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему символів, починаючи з системи шкільної освіти.

Конструктивний потенціал пропонованих символів здатний працювати на потребу суспільної злагоди і взаєморозуміння та будучи включеним в систему світовідчуття особистості здатен гарантувати неповторення минулих катаклізмів і трагедій. Сама стратегія історизації в освітній системі повинна включати і певні антистресові запобіжники коли йдеться про шокуючі факти минулого. Інакше виникає небезпека агресивності, почуття реваншу або ж навпаки, формується комплекс жертви і можна виховати покоління позбавлене патріотизму та людської гідності. Слід зазначити, що спроби запровадити новий історичний канон національних героїв на загальнодержавному рівні, часто приводить не тільки до конфліктів у суспільстві, але й до напруження відносин між окремими державами.

В умовах інформаційного суспільства можливості PR– технологій дають змогу більш масштабно впливати на відчуття соціальної справедливості та національної гідності, апелюючи до архаїчних пластів свідомості, що стає ефективним знаряддям у боротьбі за владу та власність. Як правило, люди з низьким рівнем політичної культури легше піддаються навіюванню, тим самим дозволяючи більш ефективно застосовувати символічний політичний капітал серед різних соціальних груп, перш за все молоді.

Звертання до історичного досвіду, за таких умов, стає фактором розуміння політичних процесів, дає можливість уникати емоціональних рішень, зберігати соціальний оптимізм. Особливо це актуально для сучасної України коли руйнуються старі ціннісні системи, а нові формуються на протилежних засадах. Науково зважений підхід до політики пам'яті має ґрунтуватись на шляхах дослідження всього комплексу проблем соціальної і культурної пам'яті. Це дозволить, зокрема, відібрати найбільш виражені історичні сюжети з точки зору пізнавальних і виховних цілей, а також більш успішно розвінчувати різні містифікації у цій сфері.

Політика пам'яті повинна відповідати таким принципам: відповідності завданням суспільного розвитку; узгодженості стратегій реалізації різними

суб'єктами політичного процесу; врахування станів колективної свідомості, неофіційного рівня пам'яті; несуперечності реаліям історичного розвитку здобуткам історичної науки; відсутності імперативності та фізичного насилля; використання когнітивних особливостей та процесів пам'яті. В.Кривошея зазначає необхідність формування державної меморіальної політики «на принципах рівності і протидії всім формам дискримінації моделей пам'яті незалежно від етнічного, політичного, ідеологічного, релігійного джерела їх виникнення в умовах поліетнічності і поліконфесійності» [2, с. 35].

В контексті консолідації українського суспільства необхідно, осмислення минулого як духовного ресурсу, фундаменту національної ідентичності, утвердження моральності як принципу цивілізованого співжиття. В цьому процесі простір пам'яті повинен досліджуватись представниками всіх гуманітарних наук. На базі комплексного освоєння міждисциплінарного простору теорії пам'яті можливе формування нових методологічних підходів щодо ефективності освітньої системи. Очевидно, що орієнтація на просте засвоєння учнями та студентами суми певних історичних даних відходить у минуле. Майбутнє за використанням інноваційних форм навчання які стимулюють самостійність мислення і забезпечують належний інтелектуальний рівень освіти.

Викладене вище підводить до висновку про актуальність розроблення концептуальних засад державної політики пам'яті в Україні. Для розв'язання цього завдання необхідно адекватно усвідомлювати сучасний стан колективної пам'яті українців, який характеризується наступними особливостями: наявність виразного дуалізму у поглядах на минуле, коли у суспільній свідомості побутують різні, часом антагоністичні, моделі історичної пам'яті»; існування визначених регіональних варіантів колективної пам'яті, що продукує відмінні типи національної ідентичності; розмитість уявлень про походження, етно– та націогенез українців, тяглість та безперервність історичного розвитку; відсутність цілісного бачення національної історії, надмірна фрагментація колективних візій історії; враженість історичної пам'яті комплексом віктимності; етноексклюзивність колективних уявлень про минуле, тобто історичне минуле національних меншин майже не зафіксовано у національній пам'яті українців. Зазначені фактори ускладнюють формування й ефективне впровадження політики пам'яті. У цілому стан історичної пам'яті українців можна характеризувати як кризовий. Концептуальні засади державної політики пам'яті потребують врахування цієї даності.

Для ефективного формування концептуальних засад державної історичної політики потрібно визначити її стратегічні цілі. Такими цілями можуть вважатися наступні: подальша модернізація національного компоненту; державна політика пам'яті має бути орієнтована на збереження стабільності, неконфліктності суспільних відносин. Нагальною є потреба в пошуку інтегративних, компліментарних ідей та стратегій, досягнення узгодженості й несуперечливості під час офіційних репрезентацій історії; формування у громадян розуміння вітчизняної історії, її самобутності та безперервності. Викладання соціо—гуманітарних та історичних дисциплін в вищій школі у цілому відповідає сучасним завданням національної політики пам'яті, хоча і потребує постійного вдосконалення. Але, незважаючи на успіхи в освітньому процесі, потрібно продовжувати роботу у справі усвідомлення усіма верствами та віковими групами суспільства важливості націоналізації історичної пам'яті на шляху демократизації та розвитку України.

Слід зазначити, що державна політика пам'яті має бути інтегрована у контекст національної безпеки України. Безпековий компонент історичної пам'яті ще недостатньо осмислений на науково-експертному та державному рівні. Адже у наявному амбівалентному стані, в умовах внутрішньої політичної боротьби та зовнішніх впливів національна пам'ять ослаблює свою ідентифікуючу, консолідуючу та мобілізуючу функції, перетворюється на фактор дезінтеграції та потенційну загрозу національній безпеці України.

Таким чином, політика пам'яті на державному рівні стає невід'ємним фактором збереження соціально—політичної стабільності, а враховуючи, що історичне минуле часто виступає чинником суспільної напруги, важливою потребою є пошук ідей та розробка стратегій інтеграції нашого соціуму.

Література:

1. Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / В.Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2013. — № 1, с. 3—26.
2. Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті / В.В.Кривошея // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип.1. — С. 26—37.
3. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. К. — 2013. — 600 с.
4. Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей / В.Оноприенко — К. — 2008. — 288 с.
5. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — 600 с.
6. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року // Відомості Верховної Ради України. — 2014. — № 37—38. — С. 2004.

7. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й.Рюзен. — Л.— 2010. — 358 с.

8. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / Л.Трегуб // Магістеріум. Політичні студії. — 2008. — Випуск 31. — С. 25—29.

Сушко А.И. Проблемы формирования культуры исторической памяти в образовательном процессе. — Стаття.

Аннотация. В статье анализируется процесс формирования культуры памяти в системе образования. Определены роль и место памяти как важного фактора достижения консолидации украинского общества. **Обозначены главные стратегические цели по эффективному формированию концептуальных основ государственной исторической политики.** Указано факторы, которые затрудняют формирование и эффективное внедрение политики памяти на современном этапе.

Ключевые слова: культура памяти, образовательный процесс, государственная политика памяти.

Sushko A. I. Problems of formation culture of historical memory in the educational process. — Article.

Summary. The process of formation of memory culture in the educational system is analysed in the article. The role and place of the memory as an important factor of the achievement of ukrainian society consolidation is defined by the author. The main strategic aims of the effective formation of conceptual foundations of the state historical policy are characterised in the article. The factors which make difficult the formation and effective implementation of the memory policy on the modern stage are also described by the author.

Key words: memory culture, educational process, state memory policy.

ФИЛОСОФИЯ

Ершова-Бабенко И.В.,
доктор философских наук,
профессор кафедры искусствознания и общегуманитарных дисциплин
Международный гуманитарный университет

Козобродова Д. М.,
соискатель кафедры философии
Южноукраинский национальный педагогический университет им. К.Д. Ушинского

ПОСТНЕКЛАССИКА: ЭВОЛЮЦИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О САМООРГАНИЗУЮЩИХСЯ СЛОЖНЫХ СРЕДАХ И СИСТЕМАХ. ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ (ОТ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ К СОЦИОГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЕ)

СТАТЬЯ 1—я

Аннотация. В работе рассматривается понятие самоорганизации (нелинейности, сложности) в естествознании и в социогуманитарной сфере сквозь призму историко-философского анализа постнеклассической эволюции научных представлений о самоорганизующихся сложных средах и системах. К их числу в постнеклассике относят социальные, информационные, биологические, физические и химические среды, культуру, время, психику человека, в т. ч. личность и ее сферы, мышление (когнитивные процессы) и др. Авторами предложен краткий обзор различных постнеклассических подходов к исследованию и описанию признаков, особенностей и механизмов поведения такого рода сред/систем как самоорганизующихся (нелинейные и сложные). Подчеркивается существенный вклад украинской философской школы в разработку социогуманитарного знания постнеклассической науки в исследовании процессов самоорганизации (нелинейности, сложности).

Ключевые слова: социогуманитарное знание, самоорганизация, нелинейность, сложность, постнеклассическая наука.

Развитие научного знания привело к осознанию трех этапов этого процесса, обозначенных терминами классическая (XVI — XIX вв.), неклассическая (к. XIX — сер. XX вв.) и постнеклассическая (сер. XX — нач. XXI вв.) наука (Степин, 1989). В первое десятилетие XXI в. также была высказана точка зрения (Киященко, 2009), что концептуальное наполнение термина «этап» в этом случае может осуществляться подобными друг другу концептуальными позициями из разных времен. Это позволило «под постнеклассикой понимать некоторый блок концептуальных позиций, отдельные составляющие которого могут присутствовать в разных временных зонах, т. е. и в «допостнеклас-

ических» периодах развития науки — в классике и неклассике» (Ершова—Бабенко, 2015. С. 12).

Исследование самоорганизующихся сред/систем вошло в круг важнейших научных задач во второй половине XX века и получило широкое развитие в XXI в. не только в естественнонаучном (Пригожин, 1947—2003; Николис, Пригожин, 1979; Хакен, 1980; 1991; 2000; 2005; Ахромеева и др., 1979; Белинцев, 1989; 1990; Самарский, Курдюмов, 1972; Князева, Курдюмов, 1994; Малинецкий, Потапов, 2002 и др.), но и в социогуманитарном знании (Добронравова, 1990; 2017; Ершова—Бабенко, 1992; 2005; 2015; Хакен, 1999; 2003; Бевзенко, 2002; Предборская, 2003; Каган, 2004; Астафьева, 2004; Астафьева, Добронравова, 2009; Буданов, 2007; Князева, Курдюмов, 1994; Богатая, 2010; Донникова, 2012; Ханжи, 2014; Мелков, 2014; Нестерова, 2016).

Особенно широко разработка вопросов философии и методологии исследования социо-гуманитарных аспектов самоорганизации представлена в работах украинских ученых. Это работы по исследованию самоорганизации мышления и когнитивных процессов (Добронравова, Ершова—Бабенко, Богатая, Нестерова), психики, психокоррекции и реабилитации (Ершова—Бабенко), социума и культуры (Бевзенко, Предборская, Донникова, Кочубей), антропного времени (Ханжи), человекомерности (Мелков), проблемы взаимоотношений человекомерных сред и технических систем (Ершова—Бабенко, Гончарова) [23—31].

К числу самоорганизующихся сред/систем с середины XX в. стали относить социальные, информационные и биологические, физические и химические среды, самого человека и его психику, головной мозг, восприятие, мышление, личность и ее сферы, культуру. Наступило осознание, что трансформация физических представлений по своему значению вышла за пределы физических

наук, перешла на уровень космологических проблем (вопрос происхождения необратимости в эволюционной парадигме И. Пригожина) [1986]. Стало понятно, что исследование самоорганизации находится на границе естествознания, социогуманитарного знания и философии, медицины и техники, философии и методологии науки, что необходимо создание определенной картины мира [5, Моисеев, 92], а результаты исследования самоорганизации могут применяться в науках о человеке и быть мостом между естественными и социальными науками (6 Хакен, 1999; 2003).

В развитии естествознания и философии этот период оценен как эпоха, когда миновала возможность безапелляционных утверждений и взаимоисключающих позиций. [4, Пригожин, 86]. Таким образом, если к концу XX в. философское — методологическое и мировоззренческое осмысление явления самоорганизации было оценено как символ перехода в XXI век (7 Ершова—Бабенко, 2005), то расширение социально—гуманитарной области его исследования позволяет нам рассматривать понятие самоорганизации как предмет социально—философского анализа во втором десятилетии XXI в. Этим и мотивируется наше стремление разобраться, прежде всего, в истории вопроса и содержании терминов.

В большинстве естественнонаучных источников периода 60—х — 90—х гг. XX в. специалисты относят *самоорганизующиеся* среды/системы к подклассу сложных и сверхсложных. Их исследование осуществляется в рамках определенного класса математических моделей, отражающих многие общие свойства нелинейных сред, т. е. самоорганизующихся, т. к. нелинейность определяет возникновение структур. Одной из первых считается работа А.Тьюринга по математическому моделированию морфогенеза (1952). Дальнейшее исследование самоорганизующихся (нелинейных) сред находит свое развитие в биологии, биохимии, физике, гео— и радиофизике, при решении экологических задач (Обзор см. в: 9 Ахромеева и др., 1992).

Если в начале подчеркивается, что самоорганизующиеся среды отличаются в первую очередь своей *многокомпонентностью*, наличием большого количества элементов и в этом состоит их сложность, то уже к концу 80-х гг. XX в. такой подход классифицирован, например, немецким ученым Хакеном Г. (1988, на англ.) как наивный подход (10, С. 14, 19).

Самоорганизация — в ее результате хаотическое движение превращается в организованное, когерентное, при котором большое количество частиц движется совместно, синфазно.

Идея самоорганизации тесно связана с понятиями флуктуации и отбора, т. е. с выяснением роли случайного и закономерного. Считается, что именно идея о случайности, недетерминированности поведения многих объектов, как элементарных так и высокоорганизованных, наиболее трудна для понимания и встречает наибольшие возражения.

В разных науках понятие самоорганизации формировалось в разное время, ценность полученных с их помощью результатов также очень различна и зависит от класса сложности исследуемых систем. Первоначально ценные результаты были получены в физике, химии и биологии. В области же социально—гуманитарных наук, ее исследование получило развитие с 90—х гг. XX в., например, в методологии исследования нелинейности мышления (Добронравова, 1990) и нелинейности психики человека (Ершова—Бабенко, 1992). Именно в этой области сегодня наиболее велик интерес к процессам самоорганизации, и темпы развития этого направления очень высоки. Например, только последние 15 лет социо—гуманитарные знания пополнилось новыми монографическими исследованиями самоорганизации украинскими учеными [23—31].

В этой серии статей мы рассмотрим историю возникновения и развития понятия самоорганизации в естественных и социо—гуманитарных науках, а также обозначенные исследователями в связи с этим философские и методологические проблемы. Конечно, нам не удастся соблюсти точное разделение наук, и они будут взаимно перекрываться, но это неизбежно, учитывая широту представленности самоорганизации в природе, в человеке и в социальной действительности. Для начала рассмотрим происхождение и основные позиции явления самоорганизации в естествознании — в физике (статья 1), в химии, биологии и экологии (статья 2), а затем их распространение в социо—гуманитарную сферу (статья 3).

Часть 1. История исследований явления самоорганизации в естествознании.

Физика

Естественно, что именно в физике — науке, изучающей самые основные, фундаментальные принципы построения Вселенной, понятие самоорганизации получило наибольшее развитие и строгое математическое выражение. Эти результаты имеют большое общенаучное, общечеловеческое и философское значение. К началу 90—х гг. они дали возможность рассматривать вопросы постнеклассической методологии не только в естествознании, но и в социогуманитарном знании — в психологии (3;7;10—12) и социологии, педагогике и др.

Самоорганизация в 80-е гг. рассматривалась философами как естественнонаучное выражение принципа самодвижения, происходящего в силу присущих материи внутренних причин, без привлечения каких-либо внешних сил [13, Рузавин, 1984 С. 39–51] материи. (Можно также говорить об информации как самостоятельном понятии или трактовать его как разновидность материи). При этом сами философы подчеркивают, что в философии эта позиция не является новой и выражена, например, Спинозой. Он рассматривал материю как причину самой себя, как субстанцию, которая «существует сама в себе и представляется сама через себя» [14, Рузавин С.48–55].

Для гуманитариев конкретное представление механизмов самоорганизации, причин и условий ее возникновения достаточно сложно, поэтому вначале необходимо рассмотреть основные понятия и термины, необходимые для ее описания, а также причины, приведшие к их возникновению.

Одной из таких причин специалисты называют *кризис в физике в начале XX века*, связанный с осмыслением фундаментальной роли случайности и ее неизбежности в нашем мире, то есть с решением вопроса: можем ли мы сколь угодно точно предсказать поведение (развитие) систем во времени (при наличии сколь угодно точной начальной информации)? Иначе говоря, детерминировано ли поведение окружающего нас мира? Это сложный и важный как в физике, так и в философии вопрос, известный как проблема Эйнштейна, поэтому рассмотрим его подробно.

Проблема Эйнштейна. Классическая динамика — одна из самых разработанных и строгих частей современной теоретической физики, со времен Ньютона отвечала на этот вопрос утвердительно — все может быть рассчитано, по крайней мере, теоретически. С этим утверждением связано одно из основных понятий динамики — *мировая линия*. Это траектория движения точки (частицы) в системе координат, одной из которых является время. Это построение очень удобно и симметрично — факт постоянства скорости света в любой системе отсчета позволяет измерять время не в привычных секундах, а в метрах (как это принято в теории относительности [15, Матвеев, 1976.]), и фактически сводит решение задач кинематики к геометрическому построению. При этом предполагается, что для каждой точки мировая линия только одна и на ней отсутствуют какие-либо точки ветвления — то есть мы можем определить координаты и скорости частиц в любой сколь угодно отдаленный момент в прошлом или будущем. В соответствии с этой точкой зрения любое состояние системы частиц является обратимым — достаточно в какой-то момент времени заменить

скорости всех частиц на обратные, и система пройдет обратный путь развития по тем же мировым линиям.

С этой точки зрения наш мир является полностью детерминированным, что выражено в знаменитой фразе А. Эйнштейна: «Бог не играет в кости». Пример такой системы — бильярд. Когда мы разбиваем пирамиду, то начальное упорядоченное расположение шаров превращается в хаотическое, случайное. Если трение отсутствует, то замена в какой-то момент всех скоростей на обратные должна привести к восстановлению начального расположения, эта система обладает свойством обратимости, по крайней мере в теории.

Но при воплощении этих теоретических построений в практику возникают большие сложности. Широко известны успехи небесной механики, позволяющей предсказывать движение планет, комет и космических аппаратов, но малоизвестно, что все используемые в ней расчеты являются приближенными.

Только «задача двух тел» имеет точное решение! Уже при рассмотрении системы трех тел, не говоря о более сложных, сколь угодно точное задание начальных условий не позволяет прогнозировать поведение системы на достаточно большие промежутки времени. Поэтому специалистам приходится использовать приближенные решения, то есть вместо одной мировой линии рассматривать целый их ансамбль, совместимый с начальными условиями.

Нам неизбежно приходится иметь дело со случайностью. Именно случайность и разрушает обратимость. В примере с бильярдом даже если нам удастся абсолютно точно обратить скорости шаров, микронеровности поверхности шаров и стола (в конечном счете на квантовом уровне, о чем ниже) будут вносить возмущения в движение, накапливающиеся с каждым соударением. Это не даст точно восстановить исходную пирамиду, а если до момента обращения прошло достаточно много соударений, то нам вообще не удастся восстановить упорядоченность — расположение шаров так и останется хаотичным.

Конечно, невозможность восстановить исходный порядок можно приписать несовершенству наших измерительных и расчетных методов, как считали и считают многие ученые, но в физике постнеклассического этапа развития научного знания это полагают фундаментальным свойством нашего мира: он является не жестко детерминированным, но вероятностным. Это положение подтверждает вся квантовая механика.

В основе квантовой механики лежит представление о корпускулярно-волновом дуализме, то есть о том, что в поведении микробиъектов

проявляются как корпускулярные, так и волновые черты. Поведение каждой частицы описывается волновой функцией, которая трактуется как *волна вероятности*, и определяет возможность обнаружения частицы в какой-либо точке пространства. Понятие траектории (мировой линии) в этом случае теряет свой смысл. Более того, согласно соотношению неопределенностей Гейзенберга существуют пары величин (например, координаты частицы и ее скорость), которые не могут быть одновременно точно определены: если точно измерить координаты частицы, то неопределенность в измерении скорости стремится к бесконечности. То есть, если выше говорилось о невозможности получить точные решения даже при наличии полной исходной информации, то этот закон утверждает, что даже исходная информация может быть только приближенной. Существуют две трактовки этого закона:

1. Неопределенность является следствием тех неизбежных возмущений, которые вносит наблюдатель во время измерения.

2. Неопределенность — фундаментальное свойство нашего мира.

С точки зрения практики обе трактовки равнозначны — точную информацию получить принципиально невозможно, но с теоретической точки зрения вторая трактовка более последовательна. И. Пригожин считает, что следствием ее является несимметричность и само существование времени — прошлое и будущее нельзя поменять местами [16, Пригожин, 1985].

Это означает наличие случайности и необратимых процессов, как явления природы, а не следствия недостаточности наших знаний. Как совместить эти взгляды с точными, по крайней мере для каких-то классов задач, построениями классической механики? Из соотношения неопределенностей вытекает, что чем больше масса частицы, тем более определено ее движение, для макроскопических тел неопределенность чрезвычайно мала. В примере с бильярдом, если бы нарушения движения имели только квантовую природу, то число столкновений, после которого движение стало бы действительно хаотичным, необратимым, было бы очень большим. Но это не значит, что квантовые явления не могут оказывать влияние на макроскопические процессы. И. Пригожин ввел понятие точки бифуркации (раздвоения), в которой это возможно [4, Пригожин И., Стенгерс, 1986].

В равновесном состоянии существует только одно стационарное состояние системы, и ее поведение детерминировано. Если выводить систему из равновесия, то в какой-то момент она достигнет предела устойчивости, после чего ее

развитие может происходить по двум или более направлениям (ветвям), и любое, сколь угодно малое воздействие может направить развитие по одной или другой ветви. Это критическое состояние и называется точкой бифуркации. И. Пригожин считает, что в ней принципиально невозможно предсказать, в какое состояние перейдет система. Случайность подталкивает систему на новый путь развития, после чего ее поведение определено, детерминировано — до следующей точки бифуркации. (Полная аналогия с историческим процессом). Естественно, и историю развития системы можно проследить только до точки бифуркации. Именно этот принцип случайности и положен в основу рассмотрения всех процессов самоорганизации в различных системах, хотя ранее считалось, что случайность — враг любой упорядоченности.

Случайные процессы наиболее полно рассмотрены в термодинамике, науке, изучающей поведение ансамблей очень большого количества частиц. Известно, что если система включает в себя достаточно много частиц, то именно случайность поведения каждой из них приводит к очень строгим законам для всей системы в целом. Как было сказано выше, точное решение в этом случае невозможно (для каждой молекулы или атома), поэтому все законы термодинамики являются статистическими, то есть для них всегда возможны отклонения — флуктуации, и они постоянно наблюдаются на микроуровне. Но если система содержит хотя бы 10^6 частиц, то эти законы уже очень точны, а при переходе к мало-мальски заметным количествам вещества (напомним, что в 1 грамме водорода содержится $\sim 6 \cdot 10^{23}$ молекул) их точность становится практически абсолютной.

Для вопросов самоорганизации наиболее важным является второе начало термодинамики. Оно гласит, что в замкнутой системе (не обменивающейся веществом и энергией с окружающей средой) в результате всех происходящих в ней процессов энтропия (мера беспорядка, хаоса) может только возрастать или, в лучшем случае, оставаться неизменной. Если энтропия возрастает, то процесс является необратимым, пример таких процессов — уже рассмотренный ранее бильярд, растворение чернил в воде, выравнивание температур тел при контакте и многое другое.

Другими словами, при наличии случайностей в поведении элементов сложные системы неизбежно должны разрушаться или же оставаться неизменными (для чего требуется прекращение всех процессов!), любое развитие, усложнение запрещено. Это очень пессимистический закон, сформулированный в 1850 г. Р. Клаузиусом на

основании анализа работ С. Карно, согласно которому «естественным» является разрушение и смерть всего и вся.

Конечно, многие и философы, и физики не могли принять эту теорию. Само существование нашей Вселенной, жизни и разума позволяло надеяться на существование обратных процессов. Много сил и времени было потрачено в попытках опровержения второго начала, однако многочисленные проверки приводили только к его подтверждению. В 60–е гг. XX в. выход был найден не в опровержении этого закона, а в уточнении границ его применения. Важнейшую роль в этом сыграли работы бельгийской школы во главе с И. Пригожиным [17, Пригожин, 1964]. В них показано, что если второе начало термодинамики действительно справедливо для любой замкнутой системы целиком, то для ее частей (подсистем) это уже не так. Эти подсистемы являются разомкнутыми, неравновесными, они обмениваются веществом и энергией с окружающим миром (диссипативные системы), и для них антиэнтропийные процессы усложнения, *самоорганизации* не только возможны, но и действительно происходят и могут экспериментально наблюдаться. (Спустя годы постнеклассика обогатится работой 18 И. Пригожина и Кондепуди «Неравновесная термодинамика», 2002).

Более того, случайность, приводящая к неравновесности, неустойчивости и хаосу, которая ранее рассматривалась как досадная помеха, оказывается абсолютно необходимой — она дает исходные формы, образования, из которых благодаря процессам самоусиления (положительной обратной связи) закрепляются и получают развитие те, которые наиболее соответствуют существующим в данной системе правилам отбора.

Если в подсистеме происходит процесс *самоорганизации*, то ее энтропия убывает, но только за счет того, что она «сбрасывается» в окружающую среду, и общий баланс по прежнему подводит второе начало — при возникновении антиэнтропийных процессов в какой-то части энтропия всей системы стремительно растет.

Не случайно Г. Фестер писал, что лучше говорить не «самоорганизующиеся системы», а «дезорганизирующие системы», имея в виду, что это относится к системе в целом [19, Фестер, 1964]. Так всегда бывает в процессах, направленных противоположно «естественному» ходу событий — производство холода обходится приблизительно в 10 раз дороже производства того же количества тепла, то есть холодильник, в конечном счете, только нагревает вашу комнату. И это опять дает пищу для спекуляций пессимистам — само существование жизни (самой высокоорганизованной

материи) рассматривается некоторыми специалистами как «болезнь» Вселенной, расходующей ее ресурсы и стремительно приближающей ее тепловую смерть (см. ниже). Отрадно, что до этой смерти (если она действительно наступит) еще очень далеко.

Итак, подводя предварительный итог, можно зафиксировать следующие принципы, присутствующие в естественнонаучном знании, в частности, в физике:

1. Антиэнтропийные процессы *самоорганизации* могут происходить только в открытых, сильно неравновесных средах/системах.

2. Процессы самоорганизации пороговые, они начинаются только при превышении соответствующим параметром некоторой критической величины (процессы усиления начинают превалировать над процессами затухания).

3. Системы должны быть достаточно сложными, состоящими из большого количества взаимодействующих элементов.

4. Поведение элементов системы должно быть в какой-то мере случайным.

5. Направление эволюции среды/системы задается существующими в ней правилами отбора.

Теперь рассмотрим, как эти принципы используются при решении самых различных вопросов, связанных с *самоорганизацией*, то есть вопросов, связанных с формами движения и процессами, идущими, вообще говоря, противоположно «естественному» ходу событий в природе, определенному вторым началом термодинамики.

Пожалуй, самая масштабная задача физики — само существование нашей Вселенной.

Прямое применение второго начала термодинамики привело к возникновению понятия «тепловой смерти Вселенной», предсказанной Р. Клаузиусом в 1865 г. В мире в результате процессов теплообмена, трения, диффузии все выравнивается, и соответственно возможность совершать работу (для чего обязательно требуется градиент, перепад чего-нибудь — энергии, концентрации) непрерывно убывает. В конечном итоге должна наступить полная равномерность, энтропия достигнет максимального значения, все процессы с перепадами энергии, в том числе жизнь, станут невозможными.

Но если обсуждается вопрос о смерти Вселенной, тогда естественным образом встает вопрос о ее рождении, и в этом был первый предложенный выход из этого тупика.

Второе начало термодинамики — закон статистический, и хотя время ожидания отклонений от него (флуктуаций) на макроскопическом уровне чрезвычайно велико, именно это позволило Л. Больцману в 1872 году высказать следующую

гипотезу: состояние равновесия (тепловая смерть) является нормальным для Мета Вселенной (включающей Вселенную как часть) состоянием, а вся наша современная наблюдаемая Вселенная является одной большой флуктуацией (но это же означает, что наша Вселенная неизбежно умрет, а где-то в другом месте и в другое невообразимое время возникнет следующая гигантская флуктуация).

В рамках постнеклассических воззрений этот вывод не совсем корректен [20, Зельдович, Новиков, 1975], хотя бы потому, что в нем не учитывалось влияние тяготения. В 90—е гг. XX в. считается, что Вселенная возникла в результате «Большого взрыва» (хотя, может, это и есть Больцмановская флуктуация?), и является резко нестационарной. Тогда процессы возникновения скоплений галактик, галактик, звезд и планет вполне могут быть описаны как эволюция, *самоорганизация* вещества вследствие развития начальных флуктуаций в основном под влиянием сил тяготения, и Вселенная и далее должна оставаться нестатичной. Эта модель ничего не говорит о том, что было до Большого взрыва, но, что интересно, сейчас считается, что понятия «время» и «пространство» утрачивают свое значение в момент Большого взрыва (точка сингулярности также как и все известные физические законы в окрестности этой точки. Тогда вопрос, что было «до», теряет свой смысл, а значит мы можем исследовать только «после»). Очевидно, что это полностью соответствует Пригожинской «точке бифуркации». Конечно, эта проблема далеко не закрыта, и нужно ожидать новых работ в этой области, но сейчас можно сформулировать следующее: решение космогонических проблем было найдено в том, что Вселенную перестали считать замкнутой и стационарной.

Подобного рода антиэнтропийные процессы *самоорганизации* происходят и в более привычном нам по временным и пространственным масштабам мире, и они изучены более подробно, т. к. допускают прямую экспериментальную проверку. Удивительно, но процессы на микро-, макро- и мегауровне во многом совпадают, что позволяет не только проводить между ними аналогии, но и моделировать крупномасштабные и даже космогонические процессы.

Одна из первых задач, рассмотренная с точки зрения *самоорганизации* — проблема Бенара, иначе — конвективная неустойчивость, обнаруженная еще в 1900 году. Если горизонтальный слой жидкости снизу подогревать, то в нем возникает температурный градиент, выражающийся безразмерным числом Релея R . Пока R не очень велико, жидкость находится в покое, а тепло переносится

за счет теплопроводности. При превышении R некоторого критического значения внезапно возникает конвективное движение, вначале хаотическое, но через некоторое время устанавливается очень правильная, регулярная структура движения, цилиндрическая, либо гексагональная, на поверхности жидкости при этом наблюдаются ячейки в виде полос или шестиугольников, очень близких по размерам. Жидкость либо поднимается в центре ячеек и опускается по краям, или наоборот. При этом, хотя размеры ячеек задаются внешними условиями (толщиной слоя жидкости, ее вязкостью и т. д.), расположение их на плоскости случайно и зависит от малых начальных флуктуаций. Такое движение жидкости организовано более высоко, чем хаотические микроскопические движения в состоянии покоя — что бы картину течения можно было наблюдать глазом, огромное количество молекул должно двигаться когерентно достаточно долго и на заметных расстояниях [16, Пригожин, 1985].

Эта достаточно простая модель интересна тем, что в ней очень хорошо просматриваются *ключевые факторы процессов самоорганизации: неравновесность* (подогрев), *пороговость*, *случайность*. Так же очень важно, что с точки зрения теории вероятности вероятность возникновения такой организованной системы в сложившемся виде практически равна нулю (возражение, которое часто выдвигали в это время противники концепции *самоорганизации*, особенно в биологии, как будет сказано ниже). Здесь же можно точно проследить, как при превышении критического значения параметра R некоторые флуктуации усиливаются за счет обмена энергией со своим окружением и порождают макроскопическое течение. (В роли макро- может выступать L по отношению к отдельной своей сфере или по отношению к своему внутреннему миру).

Зарождение этого течения случайно, но его самоусиление и развитие строго закономерный процесс. Пределы роста этого течения определяются внешними условиями — рост остановится тогда, когда поступление энергии из внешней среды сравняется с затратами на поддержание циркулярного течения.

Возможен и другой вариант — чрезмерно разросшаяся ячейка становится неустойчивой, и делится на две. Также нужно отметить, что установившееся течение является устойчивым, новые процессы *самоорганизации* затруднены, так как энергетические ресурсы системы поглощаются уже сложившимися структурами. Все эти явления присутствуют и в других *самоорганизующихся* процессах.

Схожей является задача Тейлора — возник-

новение вихрей в слое жидкости, помещенном между взаимно перемещающимися поверхностями. Обе эти задачи, несмотря на их кажущуюся искусственность, имеют крупномасштабные природные аналоги. Зарождение и развитие циклонов и антициклонов — это процессы, происходящие в тонком (относительно) слое атмосферы подогреваемого поверхностью Земли (но процессы здесь значительно сложнее — необходимо учитывать подвижную сферичность Земли, ее рельеф, вращение, неоднородность нагрева, гравитационные и другие эффекты). Структуры, очень похожие на вихри Тейлора наблюдаются в атмосфере Юпитера.

Интересно отметить, что в США было отмечено существенное снижение количества возникающих смерчей на равнинах в дни, когда движение на дорогах по каким либо причинам уменьшалось. В качестве объяснения была выдвинута гипотеза, что небольшие вихри, возникающие междудвигающимися друг навстречу другу машинами на шоссе служат зародышами смерчей. Это хороший пример того, как малое воздействие может приводить к большим и даже катастрофическим результатам.

Эффекты *самоорганизации* чрезвычайно сильно проявляются в активных, возбудимых средах. В простейшем случае они могут находиться в двух состояниях — основном и возбужденном. Главное здесь то, что проходящий сигнал усиливается за счет энергии, запасенной в среде (ситуация существенно неравновесная с точки зрения термодинамики), и такая среда играет роль усилителя или же, в других случаях, генератора. Поведение сигналов в таких средах сильно зависит от геометрии среды и от внешних, граничных условий. Так же нужно учитывать, что после прохождения сигнала среда оказывается обедненной, и требуется некоторое время, чтобы она, за счет внутренних или внешних процессов, восстановила свой энергетический потенциал. Возникающие в таких средах волновые, колебательные процессы оказываются очень схожими для очень различных классов явлений — диффузионных, электрических, световых и т. д.

Приведем простейший модельный эксперимент из области физики.

Широко известны волны горения, которые играют очень важную роль во многих процессах, и которые активно изучаются и применяются (например, для синтеза новых материалов при помощи СВЧ — самораспространяющегося высокотемпературного синтеза). Эти волны в демонстрационном варианте часто используют в качестве простого и наглядного примера прохождения сигнала по активной среде.

Для этого берется фитиль, погруженный в горючую жидкость, и его капиллярные свойства подбираются так, что бы скорость поступления топлива была недостаточна для поддержания постоянного горения. Тогда при однократном поджиге мы увидим просто одиночную вспышку пламени (аналог усилителя сигналов) — после прохождения фронта горения пламя гаснет вследствие выгорания топлива. Если фитиль контактирует с источником высокой температуры, то эти вспышки будут регулярными, периодическими и частота их зависит от скорости поступления топлива на поверхность фитиля (так возникает генератор!). Если поверхность фитиля сделать достаточно большой, двумерной, то можно наблюдать сферические и спиральные волны горения, как в реакции Белоусова—Жаботинского (1952—58) (см. статью 2, раздел «Химия»).

Если взять кольцевой фитиль, то можно наблюдать следующее явление: при однократном поджиге огонек разбивается на два, движущиеся по кругу в противоположных направлениях, когда они встретятся на противоположных сторонах круга, огонь погаснет. Если же один из этих огоньков погасить, то второй obeжит полный круг, и если к этому времени запас топлива в фитиле успеет восстановиться, то он будет двигаться по кругу до полного выгорания топлива.

Это же явление было получено в биологии при опытах на медузах. В них нервное волокно так же представляет собой круг, проходящий по краю зонтика медузы. Импульс возбуждения начинается в одной точке, и, пробегая по кругу, заставляет зонтик схлопываться. Когда импульсы встречаются на противоположной стороне, они гасятся, так как и для нервного волокна необходим некоторый период релаксации, после которого оно снова способно проводить сигнал. Если у медузы искусственно погасить один из импульсов и отключить их источник, то второй нервный импульс будет так же безостановочно двигаться по кругу, вызывая уже не схлопывание, а волнообразное подергивание зонтика. (Обнаружение подобного сходства на первый взгляд совершенно различных процессов стало символом постнеклассики, меж- и трансдисциплинарного подходов.)

Эффект Ганна был обнаружен в 1963 году и заключается в самопроизвольной генерации сверхвысокочастотных колебаний электрического тока в полупроводниковых структурах с N-образной вольт-амперной характеристикой. Причиной возникновения колебаний, как и во всех других случаях, является сильная неравновесность системы — N-образная характеристика возникает вследствие появления в сильном электрическом поле так называемых «горячих» электронов, и означает

наличие участка с отрицательным дифференциальным сопротивлением, т. е. такого, на котором сила тока падает при увеличении напряжения (ситуация прямо противоположна «естественной»). Поэтому случайно возникшее отклонение в плотности электронов не рассасывается, как обычно, а усиливается, в результате чего в образце появляется и перемещается по нему область сильного электрического поля, называемая доменом Ганна. Прохождение этих доменов по образцу и вызывает регулярные колебания тока, частота которых зависит от приложенного электрического поля. Таким образом, был получен генератор периодических колебаний не в виде привычной системы сложно связанных элементов, а в виде одного кристалла. Правда, работа его основывается на достаточно сложном взаимодействии электронной и ионной подсистем.

Лазеры — оптические квантовые генераторы — являются еще более впечатляющим примером *самоорганизации* в процессах взаимодействия света и вещества в неравновесном, активном состоянии. Это также прекрасный пример изобретения, сделанного на стыке наук, причем со значительным опозданием. В лазерах используется явление вынужденного излучения, существование которого было постулировано А. Эйнштейном еще в 1916 г. и затем подтвержденного экспериментально. Уже тогда были достаточно разработаны вопросы построения генераторов и усилителей для радиоволн, базирующихся на принципе обратной связи. Однако, прошло почти полвека, прежде чем эти принципы были объединены и были построены первые квантовые генераторы, сначала в микроволновом диапазоне — мазеры (Н. Г. Басов, А. М. Прохоров, 1954 г.), и затем в оптическом — лазеры (Т. Мейман, 1960).

Случайно ли, что именно на это время приходится очень много работ, объединяющих, синтезирующих знания различных наук?

Трудно даже перечислить все уникальные свойства лазерного излучения — примера самоорганизации в физике [21, Матвеев, 1985] и все области его применения. Большинству людей наиболее известна высокая направленность, малая расходимость лазерного пучка, что позволяет при помощи лазера концентрировать световую энергию в пространстве и делает его аналогом знаменитого гиперболоида инженера Гарина. Довоевого применения лазеров как непосредственно оружия дело еще, по открытым данным, не дошло, но они достаточно широко используются в промышленности для раскроя и обработки особо прочных и тугоплавких материалов.

Очень интересна следующая деталь: после выхода в свет знаменитого романа А. Н. Толстого

многие физики доказывали абсолютную невозможность построения устройства, подобного гиперболоиду, и с точки зрения классической оптики они были совершенно правы — для этого требуется чрезвычайно маленький (точечный) источник света с очень большой мощностью свечения. Это считалось недостижимым на практике, но после построения лазеров (использующих неклассические, квантовые принципы), оказалось, что именно их свет можно сфокусировать в предельно малом объеме.

Таким образом, появление лазеров решило и обратную задачу — создания точечных источников света. Менее известны (но не менее ценны) другие уникальные свойства лазерного излучения — примера самоорганизации в физике: возможность концентрировать световую энергию во времени — создавать сверхкороткие световые импульсы (используются при попытках получить управляемую термоядерную реакцию), монохроматичность лазерного света и особенно его *когерентность* — пожалуй, наиболее важные его свойства, используемые в очень многих практических приложениях, например, в голографии.

Все эти характеристики лазерного света объединяет одно — они являются такими, как если бы свет испускался только одним квантовым источником — атомом или молекулой. Поскольку, практически, все исследователи, в том числе и в области социо-гуманитарных наук, например, при рассмотрении самоорганизации человека, его системы психической реальности, восприятия, мышления, личности и под., ссылаются на работу лазера как исходную модель самоорганизации, оказавшуюся стартовой в синергетике Г. Хакена, рассмотрим подробнее как лазер работает. В принципе его устройство очень просто, лазер — это активная среда, помещенная в резонатор.

Активной средой в первом лазере являлся кристалл рубина, сейчас используют также многие другие вещества: кристаллы сапфира и кремния, неодимовое стекло, газы и их смеси (наиболее употребительна смесь гелия и неона), растворы различных красителей. Главное свойство активной среды — ее способность усиливать световой сигнал (аналогично всем рассмотренным выше случаям). Это свойство совершенно отлично от простого испускания света. Если все атомы (или молекулы, или ионы, но для определенности будем говорить об атомах) вещества находятся в основном, невозбужденном состоянии, то при прохождении по нему луч света может только ослабляться. Кванты света поглощаются атомами, которые при этом переходят в возбужденное состояние, и поглощенная энергия в большинстве случаев расходуется на нагрев среды, безвозвратно теряясь.

Возможен другой вариант — возбужденные атомы сами испускают свет (люминесценция), но это еще не усиление — спонтанно испускаемые возбужденными атомами кванты света имеют произвольное направление распространения, фазу и поляризацию, т. е. никак не связаны с исходным лучом. Возможности для усиления открывает не спонтанное, а вынужденное излучение. Этот эффект заключается в следующем: если квант света взаимодействует с возбужденным атомом, то он может вынудить его испустить добавочный квант света, причем, в отличие от спонтанного излучения, характеристики этих квантов будут полностью совпадать. Но и здесь исходный луч света будет усиливаться только тогда, когда количество возбужденных атомов превысит количество невозбужденных (так называемая инверсная населенность электронных уровней).

Инверсная населенность уровней, как следует из названия, является обратной по отношению к нормальной, и ее нельзя получить, просто нагревая среду, более того, такое распределение может быть только при температуре ниже абсолютного нуля! Это состояние неравновесное, неустойчивое, и достигается оно различными искусственными способами накачки среды. Накачка может производиться светом, как это было в первом рубиновом лазере, током, химически и т. д. [22, Звелто, 1984]. В результате возбужденная среда не только начинает испускать собственный свет вследствие явления люминесценции, но и способна усиливать проходящий по ней внешний пучок света.

Таким образом получают усилитель света. Следующий шаг — построение генератора. Как хорошо известно из теории радиоустройств, генератор — это усилитель, охваченный положительной обратной связью. В лазере такая связь осуществляется резонатором. В простейшем случае это просто два плоских зеркала (одно из них полупрозрачное для вывода излучения наружу), расположенных параллельно друг другу и с активной средой между ними. Как будет работать такое устройство?

Возбужденные атомы среды непрерывно спонтанно излучают кванты света, распространяющиеся во всех направлениях. Если один из них совершенно случайно распространяется *точно по оси* резонатора, *перпендикулярно его зеркалам*, то после отражения он опять возвращается в активную среду. (Меня это зацепило, подумала, что это вообще модель возникновения нового — жизни или мысли). Проходя по ней исходный квант за счет вынужденного излучения может превратиться в два или более квантов, абсолютно неотличимых друг от друга. При последующих

переотражениях процесс нарастает лавинообразно до установления равновесия между усилением и потерями — начинается генерация лазерного света. Часть света, выходящая наружу сквозь полупрозрачное зеркало, и образует лазерный луч. Все упоминавшиеся выше уникальные характеристики лазерного света являются следствием того, что все его световые кванты являются потомками одного исходного кванта.

Таким образом, все ранее рассмотренные свойства *самоорганизующихся* сред/систем можно наблюдать в лазере, а именно:

1. Активная среда является существенно неравновесной. Лазерное излучение пороговое, генерация начинается только при таком уровне возбуждения, когда усиление в активной среде превысит потери в среде и резонаторе.

2. Исходное излучение спонтанно, хаотично, но из него отбирается и усиливается только та часть, которая соответствует правилам отбора, задаваемым резонатором (квант имеет нужное направление распространения, поляризацию и энергию). Результирующее излучение монохроматично и когерентно — порядок возникает из хаоса.

3. Очень интересны конкурентные процессы в лазерах, когда незначительные изменения параметров приводят к значительным сдвигам в характеристиках лазерного излучения. На этом принципе основана внутрирезонаторная спектроскопия, позволяющая определять наличие примесей в газах в очень малых, следовых количествах. Для лазера даже можно осуществить ситуацию, ранее рассмотренную для волн горения и медузы, и создать кольцевой лазер с непрерывно обтекающей его волной возбуждения.

4. На этом принципе построены лазерные гироскопы, которые очень чувствительны к поворотам и поэтому используются в высокоточных навигационных приборах.

В качестве еще более впечатляющего *примера самоорганизации* можно привести лазер с распределенной обратной связью, в котором резонатором является периодическая динамическая структура (модуляция показателя преломления), возникающая в активной среде лазера под влиянием самого лазерного излучения. Таким образом, круг замыкается — без излучения не может возникнуть резонатор, а без резонатора — излучение!

Без глубокого понимания процессов самоорганизации, самоусиления и отбора разобраться в их проявлениях в человеко— и психомерных, социо— и культуромерных средах, на наш взгляд, сложно и, порой во взаимосвязанных вопросах невозможно. Показательно, что начиная с 90-х гг. XX в., аспект методологии исследования самоорганизации (нелинейности, сложности) процессов

мышления (нелинейного, открытого) (Добронравова, 1990), структуры и поведения психомерных сред (психики человека, ее структуры и составляющих, системы психической реальности) (Ершова—Бабенко, 1992), самоорганизации других человекомерных объектов исследования в социогуманитарной сфере получили широкое развитие в монографических работах украинских философов, социологов и психологов (11;12)

(Продолжение: Разделы Химия. Биология. Экология см. в статье №2)

Литература:

1. Степин В. С. . Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии, № 10, 1989, с. 3 — 18 Он же: Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. — // Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография. Изд. Дом «Мирь», 2009. — С. 249 — 296
2. Киященко Л. П. Постнеклассическая философия — опыт трансдисциплинарности // Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография. Изд. Дом «Мирь», 2009. — С. 137 — 169
3. Ершова—Бабенко И. В. Психосинергетика. Монография. — Херсон, Изд-во «Гринь Д. С.», 2015. — 485 с.
4. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс. 1986.
5. Моисеев Н.Н. Проблема возникновения системных свойств // Вопросы философии. 1992. № 11. С.25—32
6. Хакен Г. можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Психология и синергетика. — М.: «ЯНУС—К», 1999. — С. 11—25; Он же Синергетика как мост между естественными и социальными науками. — В кн.: Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — М.: Прогресс—Традиция. 2003. — С. 106 — 123
7. Ершова—Бабенко И. В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности. Концептуальная модель: монография / И. В. Ершова—Бабенко. — В.: KNYGA NOVA, 2005. — 368 с.
8. Робертс Ф. С. Дискретные математические модели с приложениями к социальным, биологическим и экологическим задачам. М.: Наука, 1986. — 495 с.
9. Ахромеева Т. С., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Самарский А. А. Нестационарные структуры и диффузный хаос. — М., 1992.
10. Хакен Г. Принципы работы головного мозга: монография / Г. Хакен. — 2000.
11. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К.: Либидь, 1990. — 230 с. Она же Практическая философия науки / Ирина Добронравова. — Сумы: Университетская книга, 2017. — 352 с.
12. Ершова—Бабенко И. В. Методология исследования психики как синергетического объекта. Монография. — Одесса: ОДЭКОМ, 1992. — 124 с.
13. Рузавин Г.И. Синергетика и принцип самодвижения материи. // Вопросы философии., — 1984. — №8. — С.39—51.
14. Рузавин Г.И. Синергетика и системный подход. // Философские науки, 1985. — №5. — С.48—55.
15. Матвеев А. Н. Механика и теория относительности. — М.: Высшая школа, 1976.
16. Пригожин И. От существующего к возникающему. — М.: Наука, 1985.
17. Пригожин И. Введение в термодинамику необратимых процессов. 1964. — М.: Наука.
18. Пригожин И., Кондепуди К. Неравновесная термодинамика. — 2002

19. Фестер Г. О самоорганизующихся системах и их окружении. В сб.: Самоорганизующиеся системы. — М.: Мир, 1964.

20. Зельдович Я. Б., Новиков И. Д.. Строеие и эволюция Вселенной. — М, 1975.

21. Матвеев А. Н. Оптика. — М.: Высшая школа, 1985.

22. Звелто О. Принципы лазеров. — М.: Мир. 1984.

23. Бевзенко Л. Д. Самоорганизационные процессы в социологии. Монография. — Институт социологии НАН Украины, Киев, 2002. — 437 с.

24. Астафьева О. Н., Добронравова И. С. Социокультурная синергетика в России и Украине: предметная область, история и перспективы // Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография. Изд. Дом «Мирь», 2009. — С.634 — 669

25. Кочубей Н. В. Синергетические концепты и нелинейные контексты: монография / Н. В. Кочубей. — Сумы: Университетская книга, 2009. — 236 с.

26. Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению: монография / Л. Н. Богатая. — Одесса: Печатный дом, 2 10. — 384 с.

27. Донникова И. А. Культурогенная сущность социальной самоорганизации: монография / И. А. Донникова; ред.: М. Н. Верников. — Одесса: Печатный дом, 2011. — 280 с.

28. Ханжи В. Б. Парадигмы времени: от онтологического к антропологическому пониманию: монография / В. Б. Ханжи. — Херсон: Издатель: Гринь Д. С., 2014. — 360 с.

29. Мелков Ю. А. Человекомерность постнеклассической науки: монография / Ю. А. Мелков. — Киев, ПАРАПАН, 2014. — 254 с.

30. Нестерова М. Когнитивистика: истоки, вызовы, перспективы: монография / М. Нестерова. — Сумы, Университетская книга, 2016. — 334 с.

Ершова—Бабенко І., Козобродова Д.М. Постнекласіка: еволюція уявлень про самоорганізовані складні середовища і системи. Історико—філософський аналіз. (Від природознавства до соціогуманітарної сфери). — Стаття.

Анотація. В роботі розглядається поняття самоорганізації (нелінійності, складності) в природознавстві і в соціогуманітарній сфері крізь призму історико—філософського аналізу постнекласичної еволюції наукових уявлень про самоорганізовані складні середовища і системи. До їх числа у постнекласіці відносять соціальні, інформаційні, біологічні, фізичні і хімічні середовища, культуру, час, психіку людини, в т. ч. Особистість і її сфери, мислення (когнітивні процеси) і ін. Авторами запропонований короткий огляд різних постнекласичних підходів до досліджень і опису роду середовищ / систем, що самоорганізуються (нелінійні і складні). Підкреслюється істотний внесок української філософської школи в розробку соціогуманітарного знання постнекласичної науки в дослідженні процесів самоорганізації (нелінійності, складності).

Ключові слова: соціогуманітарне знання, самоорганізація, нелінійність, складність, постнекласична наука.

Ershova–Babenko I., Kozobrodova D. Post–nonclassics: the Evolution of Representations about Self–organizing Complex Environments and Systems. Historical and Philosophical Analysis (From Natura IScience to the Socio–humanitarian Sphere). – Article.

Summary. The paper deals with the concept of self–organization (non–linearity, complexity) in the natural sciences and in the socio–humanitarian sphere through the prism of the historical and philosophical analysis of post–nonclassical evolution of scientific concepts of self–organizing complex environments and systems. The social, information, biological, physical and chemical environments, culture, time, the human psyche, including personality and its spheres, thinking (cognitive processes), etc. , are among them in the postnonclassic. The authors offer a brief overview of various post–nonclassical approaches to research and description of features, features and mechanisms of behavior of such environments/ systems as self–organizing (nonlinear and complex). The significant contribution of the Ukrainian philosophical school to the development of social and humanitarian knowledge of post–non–classical science in the study of the processes of self–organization (nonlinearity, complexity) is emphasized.

Key words: socio–humanitarian knowledge, self–organization, non–linearity, complexity, postnonclassical science.

*Кравець М.С.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та культурології
Національного лісотехнічного університету України*

*Павлюк С.П.,
доктор історичних наук, професор, академік НАН України,
директор Інституту народознавства НАН України*

І.ФРАНКО, В. ЛИПІНСЬКИЙ: ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ, ДО ФІЛОСОФІЇ ПОГЛЯДІВ

Анотація. В статті проаналізовано філософське осмислення політичної культури двома видатними українськими дослідниками. Подано оцінку складного періоду трансформації політичних відносин. Зроблений акцент на передумови формування нової карти світу. Акцентовано увагу на філософських узагальненнях І.Франка, В. Липинського щодо зміст у політичної культури, яку подали дослідники на десятки років раніше від багатьох інших авторів.

Ключові слова: політична культура, історичні постаті, соціум, філософія поглядів, політичні процеси, політична ситуація, трансформація.

Актуальність соціально — філософського аналізу проблеми полягає у можливій її екстраполяції на царину сучасних особливостей розвитку українського соціуму. Події майбутнього завжди пролонговані минулим, його ідеями у яких часто заховані сутнісні причини складних соціально—політичних і соціально значимих явищ у суспільних відносинах. Те, як бачили Україну і українців два визначних вчених, містить як теоретичну, так і практичну складові. «Говорячи про ідею, — зазначав Г.В.Ф. Гегель, — не варто уявляти собі під нею щось далеке і потустороннє. Ідея, навпаки, є всезагально присутнє тут, і вона перебуває також у кожній свідомості, хоча б у спотвореному і послабленому вигляді...» [1, с. 401].

Ідеї, висловлені В.Липинським та І.Франком присутні сьогодні у сотнях наукових робіт із соціальної філософії. Однак, зважаючи на наш ментальний (на наш погляд навязаний нам ззовні) стан меншовартості, ідеї часто приписуються іншим авторам та дослідникам. Як справедливо зазначають А.К. Бичко та І.В. Бичко, певні «обставини породжують, зрештою... у свідомості української інтелігенції своєрідний «комплекс меншовартості», що його знаходимо у творчості навіть найкращих речників українофільства ХІХ ст.» [2, с.85].

Насамперед це стосується як терміна, так поняття «політична культура». Відомо, що у науко-

вий обіг цей термін вперше увів ще у ХVІІІ ст. Й.—Г. Гердер у праці «Ідеї до філософії історії людства» [3, с.333, 368]. Щодо філософського обґрунтування поняття «політична культура», то у 95 відсотках наукових публікацій (автори В. Воловик, О. Проскуріна, О. Рудакевич, М. Требін та інші) читаємо, що поняття «політична культура» вперше зявилося у статті американського політолога Г. Алмонда «Порівняльні політичні системи» 1956 року [4, с.396]. На наш погляд, це твердження не є коректним, адже у праці В. Липинського «Листи до братів—хліборобів», написаній за тридцять років до того, проведений глибокий аналіз соціально—філософського змісту поняття політичної культури. «В. Липинський у своєму аналізі політичної культури пішов далі, наголосивши на онтологічних, гносеологічних засадах» [5, с.77] цього соціального феномену.

Слід зауважити, що з точки зору соціальної філософії І. Франка та В. Липинський жили і творили у різні соціально—історичні періоди. І. Франко бачив світ, що жив очікуванням перетворень і соціальних конфліктів. В. Липинський уже побачив цей новий світ і зумів вичленити у ньому ті вектори розвитку, які ще не змогли або не хотіли усвідомити мільйонні маси населення Європи. Філософське осмислення дійсності І. Франка є досить складним. На цьому шляху ми бачимо, як протиріччя, пошук істини, так і геніальні здогади про майбутнє. На цьому ґрунті протягом усього ХХ століття спекулюють і продовжують спекулювати сьогодні різні політичні сили. Мета — використати погляди І. Франка того чи іншого історичного часу для обґрунтування своїх ідей, своєї переваги. При цьому порушується коректність соціально—філософського аналізу коли кожне явище можна розглядати лише з позицій того часу, у якому воно відбувалося, та соціальних сил, які його живили. Зокрема, сам І. Франко, як філософ за складом свого розуму, стояв на засадах конкретно—історичного аналізу соціальних явищ. Так, в праці «До історії

соціалістичного руху» він писав: «Добре буде, коли всі віруючі і невіруючі в нову релігію (маємо на увазі комуністичну ідеологію — М.К., С.П.) почнуть на її творців глядіти як на людей даного часу й оточення, що черпали свої ідеї з того оточення і переробляли їх відповідно до складу свого ума, для людей свого часу. Таке глядіння вменшить у вірних і в невірних партійну заїдлість і фанатизм, улекшить непорозуміння, а через це й працю для досягнення великого ідеалу — соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття» [6]. Означена вище праця є яскравим прикладом порівняльного соціально—філософського аналізу соціальних явищ.

Зазначимо, що політологічна складова міркувань Каменяра плідно проаналізована українськими вченими кінця ХХ — початку ХХІ ст. На наш погляд, плідним був би аналіз трансформації філософських міркувань І.Франка як соціально — політичного діяча і наукового дослідника протягом усього його життя на засадах вищенаведеної Франкової думки. У ній практично подана методологія майбутнього дослідження власної творчості. Зрозуміло, що таке комплексне дослідження — справа майбутнього.

Як відомо, українська суспільна думка кінця ХІХ — початку ХХ ст. була обмежена жорсткими рамками цензури. І. Франко у своїх міркуваннях користувався більш зрозумілими широкому загалу політичними термінами, ніж термін «політична культура». При цьому за змістом це був аналіз політичної культури у сучасному розумінні цього поняття. Ми виходимо з того, що якщо політика — це влада, то політична культура — це культура певного типу влади, це культура владних відносин суспільства і окремої людини зокрема.

Спроби систематизувати бачення суспільних процесів І. Франка привели як зарубіжних, так і українських дослідників до думки про низку періодів у поглядах вченого на буття людини у соціумі. Однак такий підхід був продиктований суто політичними міркуваннями, пов'язаними з поглядами І.Франка на буття українського народу і його відношення до становлення незалежної Української держави, що на роки загальмувало дослідження філософської лабораторії мислення Івана Яковича. На жаль, наявна етапізація поглядів Франка проведена за традиційною схемою: юність—зрілість—старість шляхом формально хронологічно — політологічного розгляду його робіт. Філософський розгляд проблеми залишився і залишається поза увагою дослідників і до сьогодні. Так, у більшості праць перший етап пов'язаний із юнацькими захопленнями І.Франка соціалістичними ідеями. Відповіді, як ці ідеї з'явилися, яке місце серед них займали індивідуальне «Я»

і всезагальне «Ми» у Франковому баченні майбутнього свого народу в цих роботах немає. На другому етапі, коли зрілий І. Франко перебуває на вершині слави і духовних сил, відбувається його «еволюція вправо», і І.Франко переходить на позиції політичної самостійності нації. Відкритим залишається питання: які джерела живили такий перехід, якою була його філософія? Невизначено присутній і третій етап, пов'язаний з його працями, у яких світогляд І.Франка став діаметрально протилежним марксистським ідеям, які втягнули у свої тенета мільйонні маси населення Європи. З приводу наведених вище міркувань звернемося до праці Ж.—П. Химку «Молоді радикали і незалежна державність: ідея української держави, 1890 — 1895» (журнал, «Slavic review»). Висунуті у ній тези не обґрунтовуються, а лише констатуються. Онтологічні та гносеологічні засади проблеми не розкриваються. Перехід І. Франка до лав борців за самостійну Україну обґрунтовується появою статті—рецензії Івана Яковича на статтю Ю. Бачинського «Ukraina irredenta». У той же час уся стаття—рецензія пройнята соціально—філософським аналізом дійсності. «А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійності України, то справа ся ввійде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осущиться» [7]. Зрозуміло, що внутрішні сутнісні причини нового бачення І.Франком політичних реалій тогочасної Європи пов'язані з глибоким переосмисленням цілої низки тогочасних подій, самоаналізом зробленого і дослідженого за попередні роки і власним духовним оновленням у лоні розвитку тогочасної української та європейської дійсності.

Політична культура як феномен другої природи, як усе, чого досягло людство в організації суспільства на зламі століть, ще містила стереотипи Стародавньої Греції і Риму, мажоритаризм середньовічної Європи, подихи майбутніх світових воєн. Геніальність І.Франка проявилася у тому, що він першим серед українського і європейського загалу вчених зумів розгледіти у нових політичних течіях народжуване дитя майбутніх світових катаклізмів. А це було можливим за наявності глибокого філософського мислення, володіння власною вродженою методикою аналізу і синтезу складних соціальних явищ, знання екзистенціальних складових, притаманних індивідам.

Вячеслав Липинський був не тільки істориком, соціологом, філософом. Він був політичним практиком, публіцистом, як тепер прийнято говорити діячем, співзасновником (1917р.) Української демократично—хліборобської партії (УДХП) та автором соціально—політичної програми, яка передбачала

проголошення незалежності України. У 1920 році співзаснував Український Союз хліборобів—державників (УСХД), був головою його Ради Присяжних. Як зазначає Я. Пеленський, «Вячеслав Липинський — поляк за походженням, українець за політичними поглядами — був найоригінальнішим українським політичним теоретиком, провідним істориком та соціологом, визначним ідеологом та політичним діячем ХХ століття» [8, с.12]. Як і Іван Франко, В.Липинський був обмежений рамками свого часу. У його становленні науковці виділяють три періоди. «Ранній — демократичний (1908—1919); середній — консервативно—монархічний (гетьманський) (1919—1929); пізній — незалежний, консервативний (1929—1931)» [8, с.12]. Найважливішим політологічним, на наш погляд, і соціально—філософським твором В.Липинського стали «Листи до братів — хліборобів», опубліковані по частинах у 1920—1925 роках. Уже відбувся черговий перерозподіл сфер впливу, «привид», що бродив по Європі, оселився на теренах колишньої царської імперії, Україна і надалі залишилася позбавленою своєї державності. Липинський переосмислює історичні події, шукає шляхи подальшого розвитку ідеї про українську незалежність, аналізує причини, чому саме так склалось. «Книга ця призначена,—пише він,— для тих сучасних і будучих, якого — б вони не були обряду, мови і племені — мешканців Української Землі, що хотітимуть окремої і суверенної...» — писав Липинський [8, с.9].

І. Франку не судилося дожити до чергової трагедії в історії українського народу. Вячеславу Липинському довелося цю трагедію пропустити через свій духовний світ, переосмислити світовий розвиток і мати мужність запропонувати своє бачення майбутнього України. Іван Франко бачив політичну культуру як систему владних відносин того часу. Липинський став першим українським філософом, який розкрив філософські засади цього феномену через категорії філософії.

Використовуючи історичний підхід до аналізу складних соціальних явищ, В. Липинський прагнув відповісти на питання: чому Україна протягом трьох століть перебуває у статусі колонії. Цінність його аналізу полягає в тому, що він розкривав саме узагальнені соціально — філософські засади цього явища, прагнув подати розуміння складних процесів широкими масами українців. «Розуміння є те, що надає нашим діям і нашим знакам смисл, робить нашу діяльність осмисленою, смисловою» [9, с.123], — зазначав Г.Щедровицький. З таких міркувань праця «Листи до братів—хліборобів» є одночасно і теоретичною, і практичною. Як зазначав Іммануїл Кант, «...практична ідея завжди є найвищою мірою плідна, і з погляду дійсних ак-

тів, украї необхідна. Вона навіть спонукає чистий розум справді чинити те, що містить його поняття; тому про мудрість не можна з ноткою зневаги сказати: це тільки ідея; саме через те, що вона є ідея необхідної єдності всіх можливих цілей, вона як початкова, принаймі обмежувальна умова, має слугувати правилом для всього Практичного» [10, с. 229—230].

Соціально—філософський аналіз політичної культури, який провів В.Липинський у першій чверті ХХ століття, є цінним для українського сьогодення, що також перебуває на зламі двох століть, коли формується не стільки нова карта світу, скільки нове інформаційно — впливове її бачення. «Як свідчить аналіз проблеми, якість цього впливу залежить насамперед від рівня розвитку тієї чи іншої соціальної спільноти, а його наслідки впливають далеко за межі ХХІ ст. Незаперечно, що переважаюча більшість людей перебуває у стані ейфорії від нових можливостей, що дають інформаційні технології, не задумуючись над тим, що філософія будь — якого соціального процесу передбачає «і» і «і», інакше кажучи передбачає цілу низку якщо не негативних, то мало зрозумілих явищ» [11, с.27].

Таким малозрозумілим явищем для мільйонів індивідів на початку ХХ століття була політична культура. Для українського наукового товариства цей термін був відомим. Одак філософський його зміст як наукового поняття був не розкритим. На наш погляд, саме філософський зміст у стилі класичних наукових шкіл Європи блискуче розкрив В. Липинський. Четверту частину своєї праці він безпосередньо присвятив політиці як «умілості» вибору. Вказав на діалектику між бажанням і волею. «Слабесеньке хотіння України і ще слабша воля до його здійснення як одна з головних причин політичного небуття України. — Політична культура нації виявляється в хотінню і умінню її провідної верстви використовувати для політичної творчості дані політичної науки і політичного досвіду. — Мое бажання — спричинитись своєю скромною працею до розвитку політичної культури людей, що живуть на українській землі» [12, с. 344].

З часу написання праці минуло майже сто років, а наступна теза звучить так, ніби вона написана у сучасний, болісний перехідний період становлення української незалежності. «Необхідною передумовою розвитку політичної культури є взаємне розуміння себе між обсерваторами громадського життя і політиками — практиками, що з цих обсервацій захочуть користати. — Підставою такого взаємного розуміння є однаковість хотінь і однаковість відношення до проявів руху громадського життя» [12, с. 344].

Майже три століття для українського соціуму проблема однаковості хотінь і однаковості відношення до цих хотінь залишається не розв'язаною. Існує ціла палітра причин цієї дилеми, серед яких історичні, ментальні, сусідське оточення, цілеспрямована духовна експансія. Історія свідчить, що будь — який соціум завжди має те, «на що він здатен і що він здатен» (М.С.,С.П.). Сьогодні попри всі негаразди ми спостерігаємо і певний прогрес у своїй здатності. Як сказав би В. Липинський, прогрес у своїх «хотіннях». Далі В. Липинський з притаманною йому відвертістю наголошує, що «ціллю всякої політичної акції єсть влада, що здобувається для реалізації...хотінь, на означеній території, серед живучого на ній... громадянства» [12, с.345]. Отже, український, як і будь — який інший електорат, не повинен мати ілюзій щодо мотивів політичних акцій. У діалектиці «Я» (політики) і «Ми»(електорат) зароджується та формується особливий (динамічно напружений), готовий вибухнути компроміс, що на певний час знімає соціальну напругу, об'єднує в єдине русло потребу у соціальних змінах. Дуже цікавою і змістовною є наступна, глибоко філософська думка В. Липинського, що «нація гармонійно розвивається тільки тоді, коли активність її порушуючої провідної меншости обмежена відповідними формами політичної і громадської організації...» [12, с.345]. Зазначимо, що сучасні європейські демократії реалізували цю пророчу тезу лише у другій половині ХХ століття.

В. Липинський не зупиняється на формальних ознаках владної культури. Він розкриває найважливіші складові її структури як політична діяльність та політична воля. Практично мова йде про політичне повсякдення, (політичне соціополе) в якому відбувається самореалізація духовної, а через це і соціально—політичної сутності індивідів. «В якій мірі політична діяльність людей залежить од їх свобідної волі, і в якій мірі вона єсть результатом предопределених і фатальних соціальних законів, сильніших ніж свобідна воля?» [12, с.349]. Звертаємо увагу, наскільки філософськи виважено подається відповідь на питання. «Коли признати, що на політичну діяльність людей немає ніякого впливу їх свобідна воля, то питання вибору, а з ним і всі проблеми політичної умілості, одпадають самі собою» [12, с. 349].

Філософські узагальнення про владну культуру, які запропонували та обґрунтували І. Франком та В. Липинський на стику століть, їх наукова новизна, виваженість та значимість для сьогодення складають спадщину української науки. У них сфокусовані різні долі авторів і різне часове бачення проблем. Якщо І. Франко бачив Україну швидше у конфедерації (так її бачили

члени Кирило—Мефодіївського братства, багато «шістдесятників»), то В. Липинський стояв на позиціях соборної і незалежної України. Аналізуючи творчий спадок В. Черновола, можна сказати, що таке неоднозначне бачення проблеми відомими українськими політичними особистостями було на той час єдино можливою тактикою вибороти для українського соціуму європейські свободи.

Багато науковців як в Україні, так і поза її межами оцінюють І. Франка та В. Липинського як політологів. На наш погляд, прийшов час оцінити їх як соціальних філософів своєї епохи, українців за духовним покликанням.

Література:

1. Гегель Г.В.Ф.Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. — Том 1: Наука логики. — М.: Мысль, 1975. — 452 с.
2. Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції / Ада Корніївна Бичко, Ігор Валентинович Бичко. — Дрогобич, 1977. — 115 с.
3. Гердер Й.—Г. Идеи к философии истории человечества / Йоган Готфрид Гердер. — М.: Политиздат, 1977. — 456 с.
4. Gabriel a. Almond. Comparative Political Systems / The Journal of Politics, Vol. 18, No. 3. (Aug., 1956), pp. 391— 409. — P.396.
5. Кравець М. Г.Алмонд, В.Липинський: про соціально—філософський зміст політичної культури / Микола Кравець // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 73 — 80.
6. Франко І. До історії соціалістичного руху. Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/42.html
7. Нахлік Є. Франкова рецепція «України irredenta» Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/54518>
8. Пеленський Я. Передмова. Вячеслав Липинський і його «Листи до братів—хліборобів»/Ярослав Пеленський // В.Липинський Листи до братів —хліборобів. — Київ Філадельфія 1995. — С. 11 — 14.
9. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия по работам Г.П.Щедровицкого / [гл.ред. А.Г.Реус; сост. А.П.Зинченко]. — М.: Дело, 2003. —160 с.
10. Кант І. Критика чистого розуму / Іммануїл Кант; пер. З нім. та прим. І. Бурковського. — Т.: Юніверс, 2000. — 504 с.
11. Rashkevych Y., Kravec M. The influence of information technologies upon the human civilization development in the 21ST century: the Ukrainian case / Prace Naukowe Studium Nauk Humanistycznych Politechniki Wroclawskiej. — Wroclaw.—2011. P. 27 — 31.
12. Липинський В. Листи до братів—хліборобів / Вячеслав Липинський. Книга — Київ — Філадельфія: Інститут східноєвропейських досліджень. НАН України, 1995. — 470 с.

Кравец Н.С., Павлюк С.П. И.Франко, В.Липинский: политическая культура на стыке столетий, к философии взглядов. — Статья.

Аннотация. В статье рассмотрено философское осмысление политической культуры двумя выдающимися украинскими исследователями. Дана оценка сложного периода трансформации политических отношений. Сделан акцент на особенностях возникновения предпосылок к формированию новой карты мира. Привлечено внимание к философским обобщениям И.Франка и В.Липинского о содержании и применимости политической культуры, поданных ими на десятки лет ранее других авторов.

Ключевые слова: политическая культура, исторические личности, социум, философия взглядов, политические процессы, политическая ситуация, трансформация.

Kravets M.S., Pavliuk S.P. I.Franko, V.Lypynsky: political culture at the turn of the century, to philosophy of views. — Article.

Summary: The article considers the philosophical comprehension of political culture by two outstanding Ukrainian researchers. The estimation of the difficult period of transformation of political relations is given. The emphasis was placed on the peculiarities of the emergence of conditions for the formation of a new map of the world. Attention is drawn to the philosophical generalizations of I. Franko and V. Lypynsky about the content and applicability of political culture, submitted by them dozens of years before other authors.

Key words: political culture, historical personalities, society, philosophy of views, political processes, political situation, transformation.

*Кравчик М. А.,
кандидат философских наук,
доцент кафедры искусствознания и общегуманитарных дисциплин
Международный гуманитарный университет*

О СПОСОБАХ КОНСТИТУИРОВАНИЯ СУЩЕГО В ЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ

Аннотация. В статье предлагается анализ различных способов конституирования смысловой структуры действительности (сущего) в рамках европейской философской традиции. Предлагается понятие «смысловая структура действительности» для определения основных онтологических представлений, принятых в европейской философии, формирующих смыслополагание и способы упорядочивания сущего.

Ключевые слова: онтология, смысловая структура действительности, конституирование действительности, европейская философская традиция.

Содержание онтологических идей той или иной исторической эпохи (Античности, Средневековья и Нового времени) раскрывается в тех философских учениях, которые создают целостные теоретически обоснованные картины мироустройства и миропорядка. Иными словами, эти философские системы «переименовывают» реальность, задают новое понимание всего сущего. Такое новое понимание в свою очередь определяет «систему координат», в которой движется научное и гуманитарное познание, задает способы смыслополагания и смыслопорождения, формирующие мировоззрение и мировосприятие, системы социального устройства, моральные императивы, представления о человеке и его судьбе и т.д.

Целью данной статьи является анализ основных типов смысловой структуры действительности, выработанных в европейской философской традиции.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью анализа онтологических представлений как основного раздела философского знания, отвечающего на вопросы смыслополагания и конституирования действительности для понимания фундаментальных вопросов бытия и сознания в современной философской мысли.

В истории европейской философской мысли можно выделить три философские системы, которые содержали фундаментальные онтологические положения, оказавшие существенное влияние на целые исторические эпохи. Выделение трех систем связано с тремя периодами развития философской

мысли: Античностью, Средневековьем и Новым временем. Так, основополагающей для Античности стала философская система Аристотеля, для Средневековья — система Фомы Аквинского, в Новое время такой ключевой фигурой был Николай Кузанский.

Эти три философские системы определили три типа способов конституирования смысловой структуры действительности, существующие в истории философской мысли — классификация, иерархия и типология. Использование данных понятий не является произвольным. Но вместе с тем оно некоторым образом придает им новые оттенки значения. Так, понятие классификации уже не используется в привычном смысле как метод научного познания, а показывает, что классификационный взгляд на мир (родо—видовой порядок сущего) был характерен для античного периода. Понятие иерархии также служит для обозначения «иерархического» видения мироздания (иерархический порядок), которое было широко распространено в Средневековье. То же самое можно отнести и к понятию типологии, которая становится способом конституирования смысловой структуры действительности в период Нового времени.

Выделение этих форм показывает, что в разные исторические периоды существовали разные способы конституирования и упорядочивания мира, наделение его смыслом и значением. Эти способы менялись в зависимости от изменений в системах их легитимации. Легитимация этих способов, содержалась в выделении особых предельных метафизических понятий, которые входили в состав онтологии как ее основной элемент. Иными словами, внутри каждой онтологии всегда содержалось понятие, которое выполняло такую «законодательную», «легитимирующую» функцию, т.е. показывало, *что именно* является причиной и гарантом данного порядка сущего, *что* наделало всё существующее именно таким смыслом, а не другим.

Так, в период Античности таким легитимирующим понятием было понятие Космоса, в Средние века — понятие Бога. В Новое время эта

«законодательная» функция перешла к познающему Субъекту. В этом контексте становится очевидной близость между периодом Античности Средневековья как такими периодами, когда критерий объективности и легитимности существующего порядка находился вне человека. Человек был вписан в существующий миропорядок как его часть, которая играла важную роль в его осуществлении и поддержании, но отнюдь не определяющую. Он рассматривался как познающий, но он сам был в свою очередь познаваемым, был подотчетен некоторой более высокой, чем он сам инстанции. Это создавало ситуацию сакрализации, когда человек, несмотря на свою почти неограниченную способность к познанию и проникновению в суть вещей и мира, оставался в состоянии изумления и удивления перед небесным и земным порядком и устройством.

В Новое время, когда легитимирующая функция перешла к познающему Субъекту, произошла ситуация десакрализации сущего, поскольку человеческий разум стал единственной силой, способной контролировать и подчинять себе сущее, определять его порядок, наделять его смыслом и значением.

Все вышеизложенное можно обобщить в виде следующей таблицы 1.

Таблица 1.

Исторический период	Способ конституирования смысловой структуры сущего	Легитимирующее понятие	Основные философские системы
Античность	Классификация	Космос	Аристотель
Средневековье	Иерархия	Бог	Фома Аквинский
Новое время	Типология	Субъект	Николай Кузанский

В связи с тем, что решающее значение в этой схеме принадлежит таким понятиям как Космос, Бог, Субъект, то необходимо сначала обратиться к их определению. Так, понятие космоса возникло первоначально у досократиков (Анаксимандр), хотя как отмечают исследователи, точный смысл его употребления Анаксимандром неизвестен. Считалось ранее на основании доксографической традиции (Диоген Лаэртский и др.), что Пифагору принадлежит изобретение этого термина, но, как отмечает Л.Я.Жмудь, «научная критика последних десятилетий постаралась доказать, что он не имел никакого отношения к развитию идеи

«космоса» [5, с.347]. Хотя в письменной пифагорейской традиции было учение о космосе как о структурно организованном мировом целом (Филолай). Понятие космос (κόσμος) встречается также у большинства досократиков.

Так, например, известны такие фрагменты Гераклита, в которых он говорит о космосе: «Для бодрствующих существует один общий мир, а из спящих каждый отворачивается в свой собственный» (В–89 ДК); «Этот космос один и тот же для всех, не создал никто из богов, никто из людей, но он всегда был, есть и будет вечно живой огонь, мерно возгорающийся, мерно угасающий» (В–30 ДК); «...прекраснейший космос, как говорит Гераклит, — словно слиток, отлитый, как попало» (В–124 ДК) [Цит. по: 2, с.48].

Понятие гармонии (ἁρμονία) также стало одним из основных понятий, которое предложили ранние греческие философы для характеристики космоса, которое затем стало использоваться Платоном и Аристотелем. «Поиск гармонии выражаемой через числовое соотношение, является также задачей ионийских мыслителей, Гераклита, Эмпедокла и элейцев, атомистики Левкиппа и Демокрита. Этот поиск явно присутствует в проблеме отношения «между структурой тел и структурой идей» у Платона, в теории Аристотеля «о выразимости структуры предметных потенций (δύναμις), в актуальной структуре предмета (ἐντελέχεια)» [1, с.46]. Таким образом, у первых древнегреческих философов зародилась идея мира как гармоничного, упорядоченного целого (κόσμος).

У Аристотеля эта идея приобрела завершенную и теоретически обоснованную форму. Аристотель считал, что бытие природы немислимо вообще без индивидуального или чувственно воспринимаемого сущего. Природное бытие, согласно Аристотелю, осуществляется в неисчерпаемом разнообразии качественных степеней существования индивидуальных вещей. Поэтому Аристотель акцентирует внимание на феноменологии индивидуального, занимаясь подробным описанием растений, животных, явлений природы и т.д. «Только в контексте «этого», реального космоса, возможно, согласно Аристотелю, исчерпывающее и взаимоисключающее определение природы вещей в их родах, видах и сущностях. Мир может быть постигнут как гармонически организованный и рациональный не в силу проективного мышления, а в силу самоочевидных структур природных вещей, раскрывающих себя каждому, кто правильно стремится к мудрости» [8, с.104].

Поэтому любые положения, которые выдвигаются относительно природы вещей и космоса в целом, должны согласовываться с реальным положением вещей. Следовательно, описание

реальных чувственных вещей так же значимо, как и умозрительные построения. Но познание индивидуального, основанное лишь на опыте чувственного восприятия, оказывается недостаточным для построения науки о природе. Аристотель вслед за Платоном тоже считал, что познание должно ориентироваться на постижение необходимого и общего. Таким образом, чтобы стало возможным познание индивидуального наш опыт должен быть некоторым образом организован и направлен, т.е. должен быть указан путь движения от индивидуальных вещей к общему представлению. Согласно Аристотелю, таким путем является движение мысли от смутных чувственных целостностей, которые мы непосредственно воспринимаем, к их расчленению в процессе выполнения определенных рефлексивных процедур: от имени вещи к ее строгому определению. Определение вещи же означает ее отнесение к определенному роду и виду.

Следовательно, для того, чтобы определить «внутренний порядок» природных вещей мы не отвергаем индивидуальное и изменчивое, и ищем некоторую «неизменную» сущность (Платон), а достигаем этого с помощью определений. Ведь само по себе сущее уже есть нечто определенное, поэтому познавательная задача состоит в том, чтобы выяснить это определение, или определить вещь в суждении. «Сама физика тем самым задает логику. Логика суждений проистекает из природной определяемости вещей. Вот почему теория определений выступает на первый план в научном познании, но сама эта теория опирается на концепцию родо-видовой иерархии бытия природно сущего» [9, с.104].

Таким образом, основой гармонично устроенного аристотелевского космоса является родо-видовой порядок сущего, что, собственно, можно определить как «классификационный» взгляд на устройство мира. Природный мир представляется познаваемым в силу своей упорядоченности: все вещи распределены и располагаются по определенным естественным для них местам. Их локализация в пространстве не является безразличной ни для них самих, ни для космоса. Наоборот, любая вещь в соответствии со своей природой обладает своим собственным, однозначно определенным «местом» в мире.

Только будучи на своем «месте» вещь достигает своего истинного осуществления и становится действительно самой собой. Поэтому она стремится достичь этого места. Единственное место для каждой вещи — и каждая вещь на своем месте. Также и человек имел свое «место» в этом благоустроенном космосе. Он воспринимал себя как сущее среди других сущих в полной гармонии с

космическим миром, который постигался им в качестве необходимой и естественной сферы его жизни.

В Средневековье этот образ мира претерпел существенные изменения, несмотря на то, что мир по-прежнему мыслился как гармонично устроенный и упорядоченный. Основой этого нового мироустройства являлся уже не космос, который в силу приписываемых ему внутренних онтологических характеристик, был обожествляем в античности, но трансцендентный миру и творящий Бог. Из христианской религии была взята доктрина о сотворении Богом мира «из ничего» («exnihilo»). Впервые эта формула творения была зафиксирована в «Пастыре» Ермы (ок.140—145): «прежде всего, веруй, что един есть Бог, всё сотворивший и совершивший, приведший всё из ничего в бытие» [3].

Фома Аквинский осуществил новый вариант синтеза христианских доктрин и греческой философии (Аристотель), и тем самым создал законченную и целостную философскую систему, которая не только стала основой средневекового мировоззрения, но и оказывала влияние на философскую мысль последующих столетий.

Опираясь на доктрину творения, св. Фома утверждал, что Бог, самим существованием (*ipsum esse*), Своей благой волей наделяет всё сущее бытием, творя мир «из ничего». Поэтому не бытие есть основание для понимания Бога, а наоборот, Бог является единственным основанием для определения того, что значит быть. Таким образом, всё, что ни есть, одним только фактом своего бытия причастно Богу, который есть абсолютная полнота бытия.

Бог определяется как онтологическая основа мира, а мир понимается как нечто «единое». Но при этом мир есть собрание индивидуальных субстанций, каждая из которых может быть согласована с другими. Единственно общее всем вещам мира — бытие. Но каждая вещь имеет начало своего бытия от самого Бога, а не посредством космоса. Соответственно, знание Бога простирается до знания индивидуальной вещи, поскольку собственная природа каждой вещи — это способ причастия ее к совершенству Бога.

Идея совершенства для Фомы Аквинского имеет решающее значение, поскольку она является причиной для обоснования множественности и разнообразия сущего. Поскольку Бог есть самый совершенный действующий субъект, то он стремится в согласии со Своей природой придать творениям сходство с собой. Но это сходство не может быть полным, поскольку между творением и Творцом лежит непреодолимая пропасть. Сходство может быть ровно настолько полным,

насколько это позволяет конечная природа сущего. Но очевидно, что один—единственный вид творения не смог бы выразить совершенство Творца, оно может быть выражено лишь во множестве различных форм. Однако, пожелав сотворить множество различных форм, Бог сделал их с необходимостью неравными. А, следовательно, они должны быть устроены иерархически, организованы и распределены по степеням так, что каждый вид превосходит совершенством предыдущий. Таким образом, неравенство сущих и наличие множества их видов свидетельствует о Божьей премудрости.

Но весь этот иерархически устроенный космос существует не для себя и своих целей. Каждая вещь в отдельности и все вещи вместе имеют одну цель — Бога, который напротив, самоцелен. Несмотря на то, что Бог, будучи высшим *esse*, присутствует и действует повсюду, поддерживает и оживляет каждое сущее изнутри, так что оно не может без Него существовать, тем не менее, Бог дал каждому творению способность действовать самостоятельно. Иными словами, Бог наделил творения быть действующими, а «отнимать у вещей их собственные действия — значит, умалять божественную благодать» [4, с. 231].

В сотворенном космосе каждая вещь действует для своей ближайшей цели, но все вместе вещи осуществляют общее действие — прославление Творца.

Однако этот «готический миропорядок» (М.К. Петров) претерпел существенные изменения в Новое время. Суть этих изменений состояла в том, что произошел «слом иерархии во всех её проявлениях и переход мира в некое свободное состояние «равенства перед...» [7, с. 113]. Внешними фактами этого изменения явились: гелиоцентрическая система мира Н.Коперника, движение Реформации, падение феодальных иерархий в Европе и т.д. Основной идеей, в свете которой открылся путь к новому мировосприятию, была идея онтологической однородности, единой сущности всего неопределенного многообразия мира. Именно на основании этой идеи, продуманной и обоснованной, произошел процесс «слома иерархий». Обоснование этой идеи предложил Николай Кузанский (1401—1464) в своих произведениях «Об учёном незнании» («*De docta ignorata*» 1440), «Об уме» (1450), «О предположениях» (1440) и т.д. В размышлениях этого немецкого богослова подвергаются радикальному переосмыслению метафизические и логические начала того образа мысли, который был характерен для Средневековья.

Так, в «Учёном незнании» мир представлен как развертывание и свертывание божества (*explicatio et contradactio Dei*), или абсолютного максимума.

Но в процессе этого свертывания и развертывания мир коренным образом преобразуется: свернув мир в абсолютно простую точку божественного субъекта, при его развернутости обнаруживаются новые возможности. Средневековый мир субстанциальных форм при свертывании обнаруживает своё единство — все формы оказываются теперь внутренне связанные равенством сущностного единства. Это происходит потому, что в божественной простоте всё становится свернуто единством бытия, всё — равно, всё — одно.

Следовательно, когда происходит развертывание мира, то обнаруживается, что мир уже стал другим: есть только одна бесконечная форма форм, а всё остальное суть ее образы. Но если многообразие мира слилось в одну форму и всё индивидуальное лишилось самостоятельного значения — это означает, что любая вещь может быть представлена как модификация другой вещи. Каждая вещь некоторым образом содержит в себе всю природу. Кузанец об этом прямо и говорит: «вселенная, будучи совершенной полнотой, заранее всегда уже предшествует всему, так что каждое оказывается в каждом: в каждом творении вселенная пребывает в качестве этого творения и так каждое вбирает все вещи, становящиеся в нем конкретно им самим...сказать, что каждое — в каждом, значит тоже самое, что Бог через всё — во всем и всё через всё в Боге» [6, с.117].

Итак, конечный гармоничный и иерархически упорядоченный гетерогенный космос превратился в бесконечную гомогенную вселенную, в которой исчезают все качественные различия между земными и небесными явлениями. Вследствие этого происходит не просто разрушение конечного космоса античности и средневековья, но и формируется новая логика его постижения, Новое видение и упорядочение реальности предполагает новые формы ее познания. Так совершается переход от созерцания к практике мыслительного эксперимента и теоретизирования.

Поэтому Кузанский формулирует учение о познающем уме, который становится у него подобием ума Бога в его творческой мощи и способности. Человек действует как Бог, но только «как бы», только в подобии, в модели. Таким образом, человеческий ум обретает способность к бесконечному продуцированию мыслительных форм — рационалий, которые существуют только в нем; он начинает создавать собственный идеальный порядок. Такой ум утрачивает способность к созерцанию, идет ли речь о созерцании идеальных сущностей (идей), или о созерцании природных вещей. Основная особенность нового ума заключается в его независимости от опыта, он сосредотачивается в себе и из себя создает

собственный рациональный мир. Собственно, на основе действий такого проективного ума начинается разворачиваться гипотетическое теоретизирование, которое становится характерной чертой научного познания.

Действительно, в Новое время познающий Субъект становится тем, кто определяет порядок сущего, он сам себе обеспечивает основополагающие принципы познания реального порядка вещей. Наука начинается как такая специфическая область человеческой деятельности, в которой находит воплощение способность человеческого ума «разворачивать» и «сворачивать» идеальные объекты. Эту способность ума человек «открыл» в себе, когда заявил о своей полной автономии, независимости от Бога. Поэтому только в контексте ренессансной культуры стало возможным возникновение естественных наук и техники.

Таким образом, можно сделать следующие **выводы**: в Новое время возникает новый порядок сущего — типологический, который устанавливается субъектом. Природные чувственные вещи уже не имеют своих «мест» как в бытии космоса, так и в бытии Бога, единственным источником их смыслового наполнения становится ум познающего субъекта. Это порождает новые отношения между человеком как познающим субъектом и окружающим миром как исторически человеческим и единственно существующим.

Литература:

1. Ахутин А.В. История принципов физического эксперимента от античности до XVII века /Анатолий Валерьянович Ахутин/ — М.: Наука, 1976. — 292с.
2. Бакина В.И. Космологическое учение Гераклита Эфесского //В.И. Бакина // Вестник МГУ. Сер.7. Философия. — №4. — 1998. — С.42–55.
3. Ерм. Пастырь. Электронный ресурс. [Режим доступа]: <http://krotov.info/acts/02/01/erm.html>
4. Жильсон Э. Избранное: т.1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского /Этьен Жильсон: пер. с франц./ — СПб.: Университетская книга, 1999. — 496с. — (Книга света).
5. Жмудь Л.Я. Наука, философия и религия в раннем пифагореизме /Леонид Яковлевич Жмудь / — СПб.: изд-во ВГК, Алетейя, 1994. — 376с.
6. Николай Кузанский. Об учёном незнании // Николай Кузанский. Сочинения в 2-х т. /Николай Кузанский: пер. с лат./ Т.1. — М.: Мысль, 1979. — 488с. — С. 47–184 (Философское наследие).
7. Петров М.К. Перед «Книгой природы». Духовные леса и предпосылки научной революции XVII в. // М.К.Петров // Природа. — №8. — 1978. — С.110–119.
8. Сергеев К. А., Слинин Я. А. Диалектика категориальных форм познания (Космос Аристотеля и наука нового времени) / Константин Андреевич Сергеев, Ярослав Анатольевич Слинин // Л.: изд-во ЛГУ, 1987. — 168с.
9. Сергеев К. А., Слинин А. Я. Природа и разум: Античная парадигма /Константин Андреевич Сергеев, Ярослав Анатольевич Слинин / — Л.: изд-во ЛГУ, 1991. — 240с.

Кравчик М.О. Про засоби конститування існуючого у європейській філософській традиції. — Стаття.

Анотація. У статті пропонується аналіз різних способів конститування смислової структури дійсності (існуючого) в рамках європейської філософської традиції. Пропонується поняття «смислова структура дійсності» для визначення основних онтологічних уявлень, прийнятих в європейській філософії, що формують смислопокладання і засоби упорядкування (конститування) існуючого.

Ключові слова: онтологія, смислова структура дійсності, конститування існуючого, європейська філософська традиція.

Kravchik M. On Ways of Constitution of the Existing in the European Philosophical Tradition. — Article.

Summary. The article suggests the analysis of various ways of constituting the sense structure of reality (existing) within the framework of the European philosophical tradition. The notion “the sense structure of reality” is proposed to define the basic ontological concepts adopted in European philosophy, which form the conceptualization and types of ontological order (the constitution) of existence.

Key words: ontology, the sense structure of reality, the constitution of existence, European philosophical tradition

Мальченко В.В.,

соискатель кафедры философии, социологии и менеджмента социокультурной деятельности

Южноукраинский педагогический национальный университет имени К.Д. Ушинского

КУЛЬТУРНАЯ ГРАНИЦА В КОНТЕКСТЕ СЛОЖНОСТИ

Аннотация. В статье раскрывается антропологическое содержание концепта культурной границы в контексте сложности. Обосновывается процессуальное понимание культурной границы, которое раскрывает темпоральность культурных пространств. Ставится вопрос о соотношении культурной границы и границ антропологического.

Ключевые слова: граница, культурная граница, сложность, топология, темпоральность, границы антропокультурного.

Актуальность. Наряду с такими проблемами, как границы времени и пространства, науки, сознания, свободы и др., проблема культурной границы занимает особое место в современных исследованиях. Ее осмысление, с одной стороны, связывается с возможностью обнаружения в культуре устойчивых форм и образований, с другой — выявления специфики человеческого существования в «мире без границ».

Понятие культурной границы изначально отсылает к топологии культуры и ассоциируется с множеством культурных пространств, внешних по отношению к определенной культуре, или внутренних, представленными субкультурами. В культуре происходит схождение, соединение различных способов существования человека, и в то же время, культура выделяет и отграничивает уникально—личностные человеческие «миры». Тем самым, с проблемой культурной границы актуализируется и проблема границ субъективности, собственно человеческого.

Выявляется еще один важный аспект проблемы — сам концепт культуры лишен четких смысловых контуров, без обозначения которых, очевидно сложно определить с понятием культурной границы. Требуется прояснение сущности культуры и культурного, что, в свою очередь, предполагает выбор определенной методологической позиции. Нам представляется целесообразным проанализировать обозначенные проблемы с позиции «науки о сложном».

Цель статьи — выявление содержания концепта культурной границы в контексте сложности.

История философия дает многочисленные примеры обращения к понятию границы для осмысления бытия человека и культуры. Граница

выступает в качестве гносеологического принципа, способа понимания и освоения мира. Так, граница как «посредник» рассматривалась Платоном (число как посредничающая граница); как предел — у Плотина (Единое полагает границы множественности); как посредничество и предел — в средневековье (Христос — посредник и Бог — запредельная трансцендентность). В Новое время через понятие границы осмысливается субстанция (как граница мышления и протяженности). И. Кант наделяет понятие границы имманентностью (это радикально имманентное устройство производства смыслов). Г. Гегель рассуждает о границе в контексте толкования самодвижения опыта, качества и количества. Философия жизни, феноменология, философская герменевтика, экзистенциальная философия выделили антропологический аспект понятия границы: линия, принадлежащая телу и среде, и постепенно выявляющая свое собственное (Х. Плеснер); выявляющая собственные смыслы в пограничных ситуациях человека (экзистенциализм); то, что собирает в присутствие (М. Хайдеггер). В постмодернизме понятие границы разрабатывается в контексте таких форм топологии антропологических пространств, как «поверхность», «изнанка», «складка».

В определении концепта границы можно выделить несколько базовых значений:

— «Срединность», «посредничество» границы. Например, у Гегеля — «опосредствование, через которое нечто и иное, и есть, и не есть», «середина между ними, в которой они прекращаются. Они имеют своё наличное бытие по ту сторону друг друга и их границы; граница как небытие каждого из них есть иное обоим» [1, с. 189, 158,].

— «Двойственность», неопределенность. Граница подобна фотону, соединяющему свойства частицы и волны. Она — и разрыв, и точка соединения. Если мы сосредотачиваем внимание на пространстве, граница обозначается точкой, принадлежащей обеим частям континуума. Если на времени — в качестве точки выступает мгновение, некий край прошедшего, за которым нет еще будущего, и, обратно, край будущего, за которым нет уже прошедшего» [2, с. 252].

— Амбивалентность (взаимооборачиваемость). Граница, как «двуликий Янус» — разделяет, от-

личает и соединяет, «соприкасает» одновременно. В этом значении граница существует «для», «между», «от» и т.д. Соответственно, возникают различного рода бинарные оппозиции: «свой — чужой», «дом — чужбина», «связанность — свобода» и др., которые могут меняться местами, претерпевать обращения.

— Контекстуальность, ситуативность. Статус границы относителен, «одновременно с разных позиций граница не только локализуется по-разному, но и является в одних аспектах, с одних позиций условной линией, а с других — безусловной переходной зоной; статус границы заведомо контекстуален» [3].

— Граница мыслится как «переход», «переступание», «преодоление», это барьер, который осознается таковым только при пересечении.

— Фрактальность границы, ее «дробление», «рассеивание» и самоподобие. Граница обнаруживается в уже ограниченном; топология границ целого и его частей подобны.

— Свойства, раскрывающие динамичность, неустойчивость границы: гибридность, трансграничность, интерфейс как «подвижная граница, которая разделяет, соединяя, или различает неразличимое, обозначает необозначаемое» [4, с. 9].

Концепт культурной границы можно рассматривать как философско-культурологические и антропологические интерпретации концепта границы, в которых культура и задает границы, и сама становится граничным феноменом. Возникает множество концептов, раскрывающих двойственность, подвижность культуры и культурных границ: «культурное приграничье», «трансграничье», «лимитроф» (межцивилизационное пространство) и др.

«Пограничность» культуры находит выражение, например, в концепции потенциального культурного пространства — места локализации культурного опыта. Д. Винникот определяет его как «третью область» между субъективным и объективным. В ней происходит и соединение, и разделение людей, которые вносят в нее свое, лично-значимое и берут необходимое. Именно поэтому в культуре возможны игра и творчество [5]. Это свойство культуры выделяет и Р. Шелдрейк в концепции морфогенетического поля, которое определяет «конфигурацию воплощения» [6, 7].

Интересно, что амбивалентность границ культуры по-разному осмысливалась в западной и восточной науке. На западе со свойственным ему антиномичным мышлением и индивидуалистическими тенденциями, внимание акцентировалось на дифференциации, установлении и сохранении границ. Восточный подход стремился элимини-

ровать индивидуальные границы, апеллируя к коллективному «мы» [8].

Культура как граничный феномен осмысливается и через понятие маргинальности и маргинального человека. В работах Э. Стоунквиста и Р. Парка [9, 10] это ключевой субъект в контактах культур, который обнаруживается там и тогда, где и когда из культурных конфликтов появляются новые сообщества. Маргинальный человек существует на границах культур, в нескольких культурных мирах одновременно. Но именно такое существование делает его более свободным, с независимыми и рациональными взглядами.

Человек, находящийся в коммуникации с культурой, пересекая культурные границы, усваивая культурный опыт внутри этих границ, сам становится «ансамблем границ». С.С. Хоружий, рассуждая об антропологической границе, имеет в виду человека в единстве его стратегий, практик и проекций. Он отмечает, что определяющая черта современной антропологической ситуации — влечение к Границе — выражает приближение к ней, активизацию отношений с ней, сразу во всех ее ареалах, и это все не может не толковаться как явный антропологический сдвиг, изменения, происходящие с человеком. «Поэтому наша топика Антропологической Границы — не что иное, как характеристика Человека (рассматриваемого в энергийной проекции, в измерении бытия-действия) через его Границу (также трактуемую энергийно)» [11, с. 130].

Размышления о культурных границах выводят на проблему границ самой культуры, которые парадоксальным образом исчезают, чем больше мы их обнаруживаем внутри культурного пространства. Эта особенность «растворения», «исчезновения» культуры была отмечена М.М. Бахтиным: «Внутренней территории у культурной области нет: она вся расположена на границах, границы проходят повсюду, через каждый момент ее, систематическое единство культуры уходит в атомы культурной жизни, как солнце отражается в каждой капле ее. Каждый культурный акт существенно живет на границах: в этом его серьезность и значительность; отвлеченный от границ, он теряет почву, становится пустым, заносчивым, вырождается и умирает» [12, с. 282].

Исследуя этимологию слова «культура», обнаруживаем, что в своем исходном значении оно подразумевало границу человеческого мира, ойкумены, внутри которой складывались необходимые условия для сохранения человеческого («рукотворного») в природном («естественном»). Исходные смыслы слова «culture» (от латинского «colo», «colere») — «обрабатывать», «возделывать»; «вращивать»; «обитать», «населять». Латинское

«colere» исследователи связывают с индоевропейским «kuel» — «двигаться», «вращаться», что применительно к человеку означало «находиться в каком-либо месте», а также «колесо», «круг», «горизонт» [13, с. 29–30]. Значение «населять» стало основным, вобравшим в себя и смысл — отграниченный человеческий мир.

Нужно отметить, что у греков, не знавших слова «культура», но отделивших «рукотворный мир» от мира природы (physis), отсутствует их жесткое разграничение, и тем более, противопоставление. В их понимании «номос» встроено в организацию космоса. Он обозначает и границы человеческого, и их устойчивость, как и устойчивость того пространства, которое они очерчивают. Логос и разум для древних греков — не только субъективные достояния человека, они выражают саму природу вещей, сущность упорядоченного мироздания, частью которого является и культура [14, с. 91].

Однако постепенно культурный мир микрокосмоса распадается на части, дифференцируется, внутри него возникают собственные границы, обособляется индивидуальное бытие. В Средневековье «рукотворный мир» становится жизнью «по установлению» Бога, существуя на границе между небесным и земным, «верхом» и «низом», «порядком и хаосом. Граница проходит через человеческую душу, в которой разворачивается битва добра и зла. Человек находится на границе дуального мира, устремленного к Богу, но открытого и для дьявола [14, с. 93, 95].

Дальнейшая дифференциация культурного пространства осуществляется вместе с его индивидуализацией, что приводит к возникновению границ уже между человеком и культурой, а также обнаружению множественности границ «внутри» самого человека. В Новое время границы между человеком и культурой дают о себе знать в нарастающем противоречии между индивидуально-личностным и всеобще-родовым. Культура отождествляется с объективной, рационально организованной реальностью, в то время как человеческая субъективность все больше движима иррациональными началами.

Уход эпохи модерна ознаменован противопоставлением культуры и жизни (Г. Зиммель), выделением высшей и низшей культуры (Ф. Ницше), разделением бессознательного и рационального (З. Фрейд). Осознается несовпадение границ культурного и антропологического.

Эпоха Постмодерна, осуществляя децентрацию субъекта, растворяет его в ризомных культурных коммуникациях. Культура становится пространством господства множественности, релятивизма, преодолевающих любые ограничения субъек-

тивности. Границы человеческого, «слишком» человеческого, «нечеловеческого» переплетаются, смешиваются, размывая границы культуры. В плюральности культурных контекстов, предоставляющих человеку возможность безграничного и различного самовыражения, происходит «десубъективизация» культуры, она лишается целостного человека как своего «носителя» [14, с. 127]. Вместе со «смертью» субъекта исчезают и целостные, устойчивые формы культуры, задаваемые ее границами.

Современная культурологическая мысль развивает идею «возвращения», «сборки» субъекта. Философско-антропологический и культурологический дискурс призван осмыслить отношения человека и культуры в новых социальных реалиях, обрисовать новые контуры культуры.

Несмотря на существующие концептуальные различия, просматривается общая тенденция в понимании культуры и культурных границ. Культура представлена как процесс: культурогенеза, трансформации культурных форм и систем, реинтерпретации культурных форм, культурной диффузии, аккультурации т.д. с соответствующими этим процессам смещениями и смешениями границ. Такая проблематизация открывает возможности для новых методологических разведок.

Анализ существующих трактовок культурной границы и границ культуры позволяет сделать предварительные выводы:

- возникает необходимость согласования концептуальных позиций, акцентирующих внимание на подвижности, нелокальности культурных границ, с пониманием границы как предела, отделения, устойчивого существования объекта;
- актуализация антропологических аспектов проблемы предполагает концептуальную когерентность в понимании культурных и антропологических границ, границ культуры и границ антропологического;
- исследование процессуальности, онтологической сложности культурной границы требует соответствующих методологических подходов, учитывающих темпоральность культурных пространств. Речь идет об использовании концепта, который размыкает «круговое движение» культурологических поисков, объясняющих культуру через ею же рожденные феномены. Очевидно, такой концепт следует искать «за границами» гуманитарного знания.

Феномен культурной границы и связанные с ним проблемы могут быть осмыслены с позиций теории сложности и с использованием концепта сложности. Возможности такого осмысления видятся в том, что в теории сложности происходит свой «поворот к человеку», на центральное место

выводится понятие субъекта. «Современная наука на переднем крае своего поиска поставила в центр исследований уникальные, исторически развивающиеся системы, в которые в качестве особого компонента включен сам человек» [15, с. 55]. Поскольку каждый субъект, взаимодействуя с окружением, осмысливает, интерпретирует его по-своему, реальность становится формой представления бытия субъектов, моделируемой ими реальностью [15, с. 56].

Существующее разнообразие научных трактовок сложности (И. Пригожин, И. Стенгерс, Э. Морен, К. Майнцер, В.С. Степин и др.) дает возможность дополнить их гуманитарными, культурологическими концептуализациями. Концепт сложности выполняет функцию не только гносеологического принципа, но обретает и онтологический статус. Он позволяет осмыслить природу, общество и человека как сложности, определенным (сложным) образом связанные между собой. Такое понимание сложности, в частности, предлагает Э. Морен [16].

В современных трактовках сложности объединяются две основные идеи, на которые мы будем опираться: несмотря на внутренние, разрушающие ее противоречия, сложность проявляет себя как целостность; сложность обладает способностью к самоорганизации, в общем виде понимаемой как способность трансформировать внутренние противоречия в саморазвитие. В определении Э. Морена, «сложность возникает ...одновременно как относительность, соотносительность, разнообразие, несхожесть, двойственность, двусмысленность, неопределенность, антагонизм, и в объединении этих понятий, которые являются по отношению друг к другу дополнительными, конкурирующими и антагонистическими» [16, с. 191].

Концепт сложности позволяет первоначально пойти достаточно традиционным путем — рассматривать культуру и человека как сложности со всеми присущими сложности свойствами. Такой подход предполагает анализ их отношений по принципу «сложное со сложным» или «сложное в сложном» — как взаимодействующих, коммуницирующих сложностей с собственными границами и определенной организацией внутренних пространств. При таком рассмотрении между человеком и культурой возникает дополнительная, конкурентная, антагонистическая связь с соответствующей динамикой границ.

Разворачиваясь «из» и «вместе» с человеком, культура, тем не менее, в онтологическом плане никогда полностью с ним не совпадает. Человек является избыточным по отношению к культуре, актуализированному в культуре, выходит за ее

пределы. Всегда имеет место априорная неактуальность созданного культурного — оно выражает только определенный аспект человеческого. В то же время, культура расширяет пределы антропологического бытия, стимулируя человека к творчеству, реализации свободы, тем самым также не совпадая с человеком, каким он есть «здесь и сейчас». Можно утверждать, что в культуре всегда есть неучтенное человеческое, а в человеке — неучтенное культурное.

Связь человека и культуры осуществляется по принципу рекурсивной петли, который означает, что продукты сами являются причинами того, что их производит. В данном случае это выражается в известной формулировке: человек создает культуру, которая создает человека. Отношения человека и культуры строятся на взаимотворчестве, которое рождает, поддерживает, изменяет антропокультурную реальность.

Поощряя разнообразие индивидуальных форм человеческого существования, культура создает уникальные культурные целостности, устанавливая между ними границы и тем самым продуцируя противоречия. В то же время, культура создает условия для их сосуществования и сотрудничества, функционируя как ценностно-смысловая сложность, предлагая человеку апробированный в истории культурный опыт. Тем самым, антропокультурная реальность является холистической и одновременно распадающейся из-за внутренних противоречий, но именно они, по словам Э. Морена, парадоксальным образом создают ее. В рассматриваемом контексте актуализируется исследование культурных границ, «разрывов», «травм» и других кризисных явлений. Речь идет о различных проявлениях неустойчивости и нестабильности культуры, причем не только в коллективных формах.

С позиций сложности культура представляет собой становящееся коммуникативное пространство с устойчивыми образованиями и «серыми зонами», гибридными формами, тринитарными, неустойчивыми структурами, в которых культурные границы утрачивают жесткие очертания и становятся культурным интерфейсом.

Устанавливая границы, культура «сужает» пространство антропологического, сохраняя его, давая возможность индивидуализироваться. Вместе с тем, только выходя за эти границы, человек способен обновлять себя и культуру, но при этом усиливается риск саморазрушения. И в том, и в другом случае имеет место «разрыв» с культурой, преодолевая который человек оказывается в ситуации антропологической и культурной неопределенности, размытости культурных границ и границ самой культуры.

Если учитывать процессуальность сложного, а именно то, как через взаимодействия человека и культуры происходит их взаимотворчество, просматривается второй аспект отношений человека и культуры. Культура — это сложность, которая возникает, разворачивается из сущностной сложности человека в процессе создания им условий для собственного существования. Культура и создает эти условия, и является этими условиями.

В таком онтологическом контексте проясняется сущность и назначение культурных границ. Они по-разному функционируют, в зависимости от конфигурации, модели отношений культуры и человека: могут быть жесткими и устойчивыми, прозрачными и подвижными, контекстуальными. Чем более гибким, подвижным, текучим становится пространство культуры, тем более ощущается необходимость рассуждать о культурной границе как о темпоральности культурных пространств.

Существуют определенные «правила» сборки сложного. Среди них — необходимая топология соединения структур, а также «попадание» их в один темпомир [17, с. 41–42]. Для того чтобы «сложилось» человеческое и культурное, в концепт культурной границы следует «ввести» фактор времени. На наш взгляд, это возможно через анализ антропологической ситуации «здесь и сейчас», в которой человек осуществляет выбор — пребывать внутри, пересечь или сместить границу. Только в первом случае у него есть возможность оставаться в границах культуры. В других — всегда речь идет о нарушении культурных границ. С какой целью — это всегда вопрос самоопределения человека и всегда — в границах культуры.

Литература:

1. Гегель, Г. В. Ф. Наука логики. В 3 т. Т. 1 / Г. В. Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1970. — 504 с.
2. Аристотель. Физика // Собрание сочинений: В 4 т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1981. — 620 с.
3. Каганский В. Л. Вопросы о пространстве маргинальности [Электронный ресурс] — <http://magazines.russ.ru/nlo/1999/37/kagan.html>.
4. Синергетическая парадигма. «Синергетика инновационной сложности». — М.: Прогресс — традиция, 2011. — 496 с.
5. Винникотт Д. Игра и реальность. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. — 288 с.
6. Sheldrake R. The Presence of the Past: Morphic Resonance and the Habits of Nature. L.: Collins, 1988. — 416 p.
7. Шелдрейк Р. Семь экспериментов, которые изменят мир. Самоучитель передовой науки / Пер. англ. А. Ростовцева — М.: ООО Издательский дом «София», 2004. — 432 с.
8. Калинин В.К. Границы в культуре и культура на границах // Журнал практической психологии и психоанализа. — 2008. — №1. — [Электронный ресурс]. — <https://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2833>.
9. Stonequist E. V. The Marginal Man. A Study in Personality and Culture Conflict. N. Y. : Russel & 19. Russel, 1961. — 230 p.

10. Парк Р. Культурный конфликт и маргинальный человек // Общественные науки за рубежом. 11. Социология. — М., 1998. — № 2. — С. 172–173.

11. Хоружий С. С. К антропологической модели третьего тысячелетия // Философия науки. — Вып. 8: Синергетика человекомерной реальности. — М., 2002. — С. 108–138.

12. Бахтин М.М. К вопросам методологии эстетики словесного творчества // Собрание сочинений, т. 1. М.: Русские словари, Языки славянской культуры, 2003 — 957 с.

13. Асоян Ю., Малафеев А. Открытие идеи культуры. Опыт русской культурологии середины XIX — начала XX веков. — М., 2000. — С. 29–61.

14. Донникова И.А. Культурогенная сущности социальной самоорганизации. — Одесса: печатный дом. — 2011. — 280 с.

15. Проблема сборки субъектов в постнеклассической науке [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред.: В.И. Аршинов, В.Е. Лепский. — М.: ИФРАН, 2010. — 271 с.

16. Морен Э. Метод. Природа Природы / Эдгар Морен; перевод и вступительная статья Е.Н. Князевой. — Изд. 2 — е, доп. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. — 488 с.

17. Князева Е.Н. Инновационная сложность: общая методология и способы организации когнитивных, коммуникативных, социальных систем // Инновационная сложность. — СПб.: Алетейя, 2016. — С. 38 — 100.

Мальченко В.В. Культурна межа в контексті складності. — Стаття.

Анотація. У статті розкривається антропологічний зміст концепту культурної межі в контексті складності. Обґрунтовується процесуальне розуміння культурної межі, яке розкриває темпоральність культурних просторів. порушається питання про співвідношення культурної межі та меж антропологічного.

Ключові слова: межа, культурна межа, складність, топологія, темпоральність, межі антропологічного.

Malchenko V.V. Cultural boundary in the context of complexity. — Article.

Summary. The article reveals the anthropological content of the concept of the cultural boundary in the context of complexity. The procedural understanding of the cultural boundary, which reveals the temporality of cultural spaces, is substantiated. The question about the relationship between the cultural boundary and the anthropological boundaries is raised.

Keywords: boundary, cultural boundary, complexity, topology, temporality, borders of anthropological.

Райхерт К.В.,
кандидат философских наук,
доцент кафедры философии и методологии познания
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

«ШЁЛКОВОЕ ПЕРЧАТОЧНОЕ ВТОРЖЕНИЕ» И «ШЁЛКОВАЯ ПЕРЧАТОЧНАЯ ОККУПАЦИЯ» КАК НОВЫЕ ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

Аннотация. Норвежский телесериал *Okkupert* предлагает сценарий гибридной войны, по которому захватываются не просто гражданские объекты, которые связаны с государственной властью (например, государственные администрации), а экономические объекты (в сериале это — нефтедобывающие платформы) с целью установления контроля над определённой экономической сферой (в сериале это — нефтедобывающая сфера), то есть с целью лишить экономической независимости государства в определённой экономической области. При этом во всех других областях оккупированное государство остаётся суверенным и независимым. Именно такого рода оккупацию создатели телесериала *Okkupert* называют ««шёлковой перчаточной» оккупацией», а акт установления такой оккупации — ««шёлковым перчаточным» вторжением».

Ключевые слова: война, вторжение, гибридная война, государство, оккупация, телесериал.

27 сентября 2015 года состоялась премьера норвежского телевизионного сериала *Okkupert* 'Оккупированные' в жанре, обозначенном обозревателем журнала *Vogue* Джейкобом Брауном как «геополитический триллер» [1], хотя здесь лучше подойдёт жанр альтернативной истории, примерами которого могут служить «Красный рассвет» (*Red Dawn*, США, 1984, режиссёр Джон Милиус), его ремейк «Неуловимые» (*Red Dawn*, США, 2012, режиссёр Дэн Брэдли), минисериал «Америка» (*Amerika*, США, 1987, создатель Дональд Рай), «Вторжение: битва за рай» (*Tomorrow, When the War Began*, Австралия, 2010, режиссёр Стюарт Битти) и его ремейк — минисериал 2016 года (*Tomorrow, When the War Began*, Австралия, режиссёр Брэндан Мар), а также: «Вторжение в США» (*Invasion, U.S.A.*, США, 1952, режиссёр Альфред Э. Грин) и «Вторжение в США» (*Invasion U.S.A.*, США, 1985, режиссёр Джозеф Зито). Сериал рассказывает об оккупации Российской Федерацией Королевства Норвегия. Выход сериала *Okkupert* вызвал негативную критику с российской стороны, особенно в связи с

очевидными аналогиями с ситуацией с присоединением Крыма к Российской Федерации и гибридной войной [2–4], что в какой-то мере послужило дополнительной рекламой сериалу. В целом права на показ сериала были проданы в Бельгию, Великобританию, Германию, Данию, Исландию, Люксембург, Нидерланды, Польшу, Финляндию, Францию и Швецию. В самой Норвегии первую серию посмотрели 663 тысячи зрителей. Всего с 27 сентября по 6 декабря 2015 года были показаны десять серий по 55 минут каждая. В 2017 году должны выйти ещё десять серий сериала (= второй сезон).

На момент написания этой статьи не было академических исследований телевизионного сериала *Okkupert*. Исключение составила работа украинского филолога и теоретика коммуникационных технологий Георгия Георгиевича Почепцова ««Окуповані» — норвежський телесеріал про гібридну війну» [5]. В этой работе Г. Г. Почепцов рассматривает содержание сериала *Okkupert* в контексте концепции гибридной войны, точнее как пример кинематографического / телевизионного изображения гибридной войны. В ходе своего исследования Г. Г. Почепцов выводит, что «идеология телесериала акцентирует на том, что демократия проигрывает не—демократии. В фильме индивидуальные интересы разных людей оказываются сильнее, чем коллективные — потребность сохранить своё государство. Каждое официальное лицо действует в рамках своих полномочий, однако этого мало, чтобы остановить агрессию. И ещё одно: несоответствие военных потенциалов двух стран заставляет Норвегию искать пути несилового решения проблемы, а так как их реально нет, то психологически герои считают, что спасают страну тем, что не вступают в вооружённое противостояние с агрессором, преуменьшая его агрессивные цели» [5, с. 311]. Однако, несмотря на то, что Г. Г. Почепцов полагает, что телесериал *Okkupert* — фильм о гибридной войне, он не даёт чётких указаний на то, почему этот сериал следует считать фильмом о гибридной войне; видимо, к ним должен прийти сам читатель с учётом того,

что в предыдущих работах Г. Г. Почепцов уже описал характеристики «гибридной войны». Кроме того, не совсем ясно, какую роль в гибридной войне, показанной в телесериале, играют информационная война и смысловая (когнитивная) война, концепции которых разрабатывает Г. Г. Почепцов.

Так или иначе, рассмотрение содержания телесериала *Okkupert* в контексте концепции гибридной войны не лишено смысла, так как один из создателей телесериала — норвежский телеканал TV2 позиционировал свой фильм как историю о «*silkehanske*»-*invasjon* и «*silkehanske*»-*okkupasjon*. Вот выдержка из официального пресс-релиза телеканала TV2: «События телесериала *Okkupert* происходят в недалёком будущем, когда Россия по инициативе Евросоюза осуществляет «шёлковое перчаточное» вторжение («*silkehanske*»-*invasjon*) в Норвегию, отказавшуюся от добычи нефти и газа из-за климатического кризиса. Официально русские объясняют оккупацию необходимостью доступа Евросоюза к норвежской нефти и газу до тех пор, пока не будут достигнуты на официальном уровне договорённости с Норвегией о возобновлении добычи нефти и газа. Телесериал *Okkupert* исследует ситуацию, когда в «оккупированной» стране на первый взгляд жизнь людей идёт обыкновенно и буднично, без каких-либо серьёзных изменений» [6]. А вот выдержка из официального синопсиса телесериала *Okkupert*, предложенного на коробках официального DVD с телесериалом: «*Okkupert* — это политический триллер, события которого происходят в недалёком будущем, когда Россия от имени Евросоюза осуществляет «шёлковое перчаточное» вторжение в Норвегию, отказавшуюся от добычи нефти из-за климатического кризиса. Официальной причиной вторжения является то, что русские хотят обеспечить экспорт нефти в другие страны; по обеспечению они обещают покинуть Норвегию. Что происходит с людьми, когда они находятся под «шёлковой перчаточной» оккупацией («*silkehanske*»-*okkupasjon*)? Что происходит, когда кажется, что ваш уклад жизни не изменился? Будут ли в таком случае люди бороться?» [7].

Итак, создатели телесериала *Okkupert* предлагают зрителю два новых словосочетания — «*silkehanske*»-*invasjon* («шёлковое перчаточное» вторжение») и «*silkehanske*»-*okkupasjon* («шёлковая перчаточная» оккупация»), которые в перспективе могут стать обозначениями понятий политической философии и политологии, а также смежных с ними дисциплин.

В предлагаемом исследовании я хотел бы рассмотреть «*silkehanske*»-*invasjon* («шёлковое перчаточное» вторжение») и «*silkehanske*»-*okkupasjon* («шёлковая перчаточная» оккупация)

именно как понятия, которые можно было бы применять в политической философии и политологии. Отсюда целью исследования является разработка понятий ««шёлковое перчаточное» вторжение» и ««шёлковая перчаточная» оккупация».

Для реализации поставленной цели необходимо проанализировать сюжет телесериала *Okkupert*. Причём здесь сюжет можно рассматривать как возможный и вероятный сценарий «шёлкового перчаточного» вторжения и «шёлковой перчаточной» оккупации. А также рассмотреть возможную связь ««шёлкового перчаточного» вторжения» и ««шёлковой перчаточной» оккупации» с «гибридной войной».

В этой работе я не собираюсь разбирать подробно содержание каждой из десяти серий телесериала. Я акцентирую своё внимание на ключевых для понимания того, что «шёлковое перчаточное» вторжение и «шёлковая перчаточная» оккупация, моментах.

Создатели телесериала — Ю Нёсбе, Эрик Шёлдбьерг (и их соавторы) предлагают максимально приближённое (по крайней мере, насколько это позволяет формат телесериала) к реальности видение будущего: Соединённые Штаты Америки переходят на потребление своей собственной добытой нефти. Отчасти этот ход продиктован войной на Ближнем Востоке, которая парализует нефтедобычу. Норвегия, из-за климатических изменений, решает полностью прекратить добычу нефти, намереваясь заменить её торием. Такой радикальный шаг Норвегия готова сделать благодаря новоизбранному Премьер-министру Норвегии, представляющему Партию Зелёных, которая стремится к переходу к экологически чистым источникам энергии.

Дальше развёртывается следующий сценарий: во время выступления Премьер-министра Норвегии по поводу перехода на ториевую энергетику Премьер-министра похищают неизвестные в специальной военной форме без опознавательных знаков. В это же время происходит военный захват одной из норвежских нефтедобывающих платформ. Вскоре Премьер-министра Норвегии похитители освобождают. Члены правительства Норвегии хотят осуществить военную операцию по освобождению нефтедобывающей платформы от захватчиков. Однако Премьер-министр Норвегии предупреждает, что этого делать нельзя, так как платформу захватили российские спецназовцы, нападение на них будет расценено российскими властями как акт агрессии и спровоцирует полномасштабное вторжение российских войск в Норвегию. Собственно, похищение Премьер-министра Норвегии было частью плана российских спецназовцев: с одной стороны, это был

отвлекающий манёвр; с другой стороны, это был способ временно лишить правительство Норвегии возможности принимать важные легитимные решения, особенно в отношении освобождения нефтедобывающей платформы. Премьер—министр Норвегии указывает также на тот факт, что страны Европейского экономического союза не придут к ним на помощь в случае российского вторжения в Норвегию. Более того, именно Евросоюз обратился за помощью к России, попросив её власти оккупировать Норвегию и возобновить / сохранить нефтедобычу. (В сущности это был сговор государств Евросоюза с Россией.) Об этом Премьер—министру Норвегии поведал Еврокомиссар от Франции. Вдобавок Еврокомиссар сообщил о том, что оккупация продлится до тех пор, пока не будет полностью восстановлена добыча нефти в Норвегии, и вообще что она затронет только нефтедобывающие платформы, а законы, органы власти и государственное устройство Норвегии останутся нетронутыми. Немаловажным здесь также является тот факт, что власти Соединённых Штатов Америки не собираются вмешиваться и молчаливо наблюдают за вторжением России в демократическую Норвегию.

Сговор Евросоюза с Россией в данном случае очень важен, так как обычно при описании сюжета *Okkupert* акцентируют внимание только на нападении России на Норвегию (см., например: [8]), совершенно игнорируя тот факт, что Россия оккупировала Норвегию по инициативе Евросоюза, который поставил свою энергетическую безопасность превыше суверенитета государства, которое является одним из основных поставщиков энергоносителей в страны Евросоюза. При этом Евросоюз, который исповедует демократические ценности и на словах уважает суверенитет и независимость признанных государств, добивается от России создания видимости сохранения суверенитета Норвегии — по сути, Россия с согласия Евросоюза осуществляет «рейдерский» захват всей нефтедобывающей сферы Норвегии, но не захват именно государства Королевство Норвегия. (Видимо, это сделано специально, чтобы в случае неудачи Евросоюз не проходил как соучастник в международном преступлении.) Между тем это оказывается началом гибридной войны России при поддержке Евросоюза против Норвегии. Но почему это именно начало гибридной войны?

В 2005 году военный эксперт Фрэнк Хоффман предложил концепт «гибридная война» [9–10], который очень быстро стал популярен среди военных экспертов [11–12], а с 2014 года — из-за российско—украинского конфликта — среди политических и медийных экспертов [13–16]. Г. Г. Почепцов, например, характеризует «гибрид-

ную войну» следующим образом: «Гибридная война — это невоенная война в том плане, что её методы и цели отличаются от стандартной войны. Она планируется от противоположного. Например, «зелёные человечки» с автоматами притворяются невоенными, их удар направлен не на противника, а на гражданские строения (например, обл— и горадминистрация), военные одеваются в форму атакованной армии или милиции. Всё это создаёт хаос в головах атакованного противника. Целью таких действий является блокирование активных действий в ответ» [17, с. 282]. Собственно, это зритель и наблюдает на экране: люди в форме без опознавательных знаков похищают главу правительства Норвегии и захватывают невоенный объект — нефтедобывающую платформу. При этом, несмотря на то, что достаточно скоро становится известно, что все эти действия совершены российскими военными, отмечается, что это — никакой не акт агрессии одного государства против другого, а нечто иное, так как вроде бы все основные элементы суверенного государства были сохранены (не было военного захвата территорий, не было как таковых военных действий — боестолкновений между национальными армиями, не было смены власти и конституционного строя и так далее и тому подобное), то есть в умах простых норвежцев создаётся некоторый хаос: войны как таковой нет, потому что власти Норвегии не объявили о войне. Вот это и есть так называемые ««шёлковое перчаточное» вторжение» и ««шёлковая перчаточная» оккупация».

Почему собственно «шёлковое перчаточное»? Создатели телесериала *Okkupert* не объясняют, откуда они взяли это словосочетание. Я предполагаю, что выбор такого набора прилагательных применительно к существительным «вторжение» и «оккупация» связан с английской поговоркой: *An iron hand in a (silk) velvet glove* 'Железная рука в бархатной перчатке', суть которой сводится к обозначению человека, «который обладает благородным, приятным или скромным внешним видом, но который в действительности является очень строгим, сильным или бескомпромиссным» [18]. Именно такой выступает в телесериале *Okkupert* Россия, за спиной которой стоит Евросоюз: она держит железными руками в бархатных (шёлковых) перчатках Норвегию, внешне выказывая скромные притязания (её интересует только нефть), но на самом деле ведя себя жёстко и бескомпромиссно, о чём свидетельствуют дальнейшие события телесериала *Okkupert*, например: российские власти требуют выдать чеченца, который получил норвежское гражданство, и получают удовлетворение этих требований, или же, российские власти не позволяют норвежцам

выслать из страны мигрантов из России. Последнее продиктовано тем фактом, что среди этих мигрантов есть много агентов Федеральной службы безопасности Российской Федерации, российских шпионов и диверсантов.

Дальнейшие события, изображаемые в телесериале *Okkupert*, показывают, что Россия, осуществившая «шёлковую перчаточную» оккупацию Норвегии, на самом деле, не планировала изначально уходить из Норвегии после восстановления добычи нефти в полном объёме. ФСБ РФ устраивает террористический акт в форме мощного взрыва на одном из нефтеперерабатывающих заводов, в результате которого якобы погибают российские нефтяники, хотя на самом деле, это были российские заключённые. Это позволяет россиянам продолжить оккупацию Норвегии. Казалось бы, это всё было сделано для того, чтобы в Норвегии был проведён референдум, на котором норвежцы согласились бы поставлять нефть в ЕС. Однако даже после референдума россияне не хотят уходить. Это провоцирует эскалацию насилия между сторонниками суверенитета и независимости Норвегии — организацией «Свободная Норвегия» и российскими дипломатами и военными: боевики «Свободной Норвегии» похищают посла РФ в Норвегии и убивают российского генерала, что развязывает полноценную войну между Россией и Норвегией. По сути, действия норвежцев, которые оказывают вооружённое сопротивление россиянам и совершают террористические акты против последних, переводят «шёлковую перчаточную» оккупацию из разряда гибридной войны в разряд полноценной войны за независимость против захватчика. Возможно, это как раз то, чего и добивалась Россия в телесериале *Okkupert*.

Подводя итог всему сказанному выше, необходимо отметить следующее: телесериал *Okkupert* предлагает сценарий гибридной войны, по которому захватываются не просто гражданские объекты, связанные с функционированием государственной власти на определённой территории (например, государственные администрации), а экономические объекты (например, нефтедобывающие платформы, как это показано в телесериале *Okkupert*) скорее всего с целью установить контроль над определённой экономической сферой (в телесериале *Okkupert* — это нефтедобывающая сфера), то есть с целью лишить экономической независимости государство в определённой экономической области. При этом в других сферах оккупированное государство остаётся суверенным и независимым. Именно такого рода оккупацию создатели телесериала *Okkupert* называют ««шёлковой перчаточной» оккупацией»,

а акт установления такой оккупации — ««шёлковым перчаточным» вторжением».

В определённой степени телесериал *Okkupert* предлагает новый вид гибридной войны, в рамках которой преследуются не политические цели прежде всего, а экономические, то есть в рамках которой не ставятся цели захватить чужую территорию или установить марионеточное государство, но ставится только цель «рейдерского» захвата экономической сферы другого государства без посягательств на другие сферы государства, которые делают это государство суверенным и независимым. Изображение такого нового вида гибридной войны в перспективе может стимулировать исследователей, работающих прежде всего в рамках политической философии и политологии, к переформатированию концепций войны, в которых центральным элементом является государство, а вместе с ними также концепций суверенитета и независимости государств, и к внимательному изучению концепций смысловых (когнитивных) войны, концептуальных пространств боя, когда меняются не факты, а интерпретации этих фактов [19, с. 243–244].

Литература:

1. Brown J. Homeland Withdrawal? This Series from Norway is Your New Favorite Geopolitical Thriller / Jacob Brown. — URL: <http://www.vogue.com/13393458/netflix-occupied-erik-skjoldbjaerg-homeland/> (accessed 16.12.2016).
2. Норвегия снимет сериал про оккупацию страны Россией [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.bbc.com/russian/society/2013/04/130430_norway_tv_series (дата обращения: 16.12.2016).
3. Поливанов А. Норвежский сериал «Оккупация». Коротко о чём говорится в политическом триллере о завоевании Норвегии Россией [Электронный ресурс] / Александр Поливанов. — Режим доступа: <https://meduza.io/feature/2015/10/23/norvezhskiy-serial-okkupatsiya-kоротко> (дата обращения: 16.12.2016).
4. Рибаків Д. Норвезький серіал «Окуповані»: посібник із протидії гібридній війні [Електронний ресурс] / Дмитро Рибаків. — Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/Oximets/read/64307/Norvezkyj_serial_Okupovani_posibnyk_iz_prottydiji_gibrydnyj (дата звернення: 16.12.2016).
5. Почепцов Г. «Окуповані» — норвезький телесеріал про гібридну війну / Георгій Почепцов // Почепцов Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах: пер. з рос. / Георгій Почепцов. — К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2016. — С. 309–312.
6. Pressetref Okkupert. — URL: <http://presseweb.tv2.no/pressreleases/pressetref-okkupert-1219163> (accessed 16.12.2016).
7. Okkupert (DVD). — URL: <https://www.platekompaniet.no/dvd/okkupert/> (accessed 16.12.2016).
8. Нёсбе Ю. «У русских в поп-культуре репутация плохих парней» [Электронный ресурс] / Ю Нёсбе. — Режим доступа: daily.afisha.ru/brain/14-da-rsskih-reptaciya-plohii-parnej/ (дата обращения: 16.12.2016).
9. Hoffman F. G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War / Frank G. Hoffman. — Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. — 72 p.

10. Hoffman F. G., Mattis J. N. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars / Frank G. Hoffman, James N. Mattis // *Proceedings Magazine*. — Vol. 132. — 2005. — № 233. — Pp. 18–19.

11. Bond M. S. Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States / Margaret S. Bond. — Carlisle Barracks, Pa: USAWC Strategy Research Project. U.S.; Army War College, 2007. — 21 p.

12. Fleming B. P. Hybrid threat concept: contemporary war, military planning and the advent of unrestricted operational art / Brian P. Fleming. — Fort Leavenworth, KS: US Army Command and General Staff College, 2011. — 93 p.

13. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти / Євген Магда. — Х.: Віват, 2015. — 304 с.

14. Почепцов Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах: пер. з рос. / Георгій Почепцов. — К.: Видавничий дім Києво—Могилянська академія, 2016. — 316 с.

15. Радковець Ю. «Гібридна політика» сучасної Росії як стратегія реалізації її національної геополітики / Юрій Радковець // Бінтел. Журнал геополітичної аналітики. — 2015. — Спеціальний випуск. — С. 4–11.

16. Jonsson O., Seely R. Russian Full-Spectrum Conflict: An Appraisal after Ukraine / Oscar Jonsson, Robert Seely // *The Journal of Slavic Military Studies*. — 2015. — № 1. — Pp. 1–22.

17. Почепцов Г. Інструментарій хаосу в гібридній війні / Георгій Почепцов // Почепцов Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах: пер. з рос. / Георгій Почепцов. — К.: Видавничий дім Києво—Могилянська академія, 2016. — С. 282–291.

18. An iron hand in a velvet glove. — URL: <http://idioms.thefreedictionary.com/an+iron+hand+in+a+velvet+glove> (accessed 16.12.2016).

19. Почепцов Г. Перша смислова війна у світі (Україна, Крим, Росія) / Георгій Почепцов // Почепцов Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах: пер. з рос. / Георгій Почепцов. — К.: Видавничий дім Києво—Могилянська академія, 2016. — С. 243–255.

Райхерт К. В. «Шовкове рукавичне» вторгнення та «шовкова рукавична» окупація як нові поняття політичної філософії та політології. — Стаття.

Анотація. Норвезький телесеріал *Okkupert* пропонує сценарій гібридної війни, за яким загарбуються не просто цивільні об'єкти, які пов'язані з державною владою (наприклад, державні адміністрації), а економічні об'єкти (як у серіалі нафтодобувні платформи) скоріше за все з метою встановлення контролю над певною економічною галуззю (у серіалі це — нафтодобувна галузь), тобто з метою позбавити економічної незалежності держави в певній економічній галузі. При цьому в усіх інших галузях окупована держава залишається суверенною та незалежною. Саме такого роду окупацію створювачі телесеріалу *Okkupert* називають «шовковою рукавичною» окупацією», а акт встановлення такої окупації — «шовковим рукавичним» вторгненням».

Ключові слова: війна, вторгнення, гібридна війна, держава, окупація, телесеріал

Rayhert K. W. «Silk-glove» invasion and «silk-glove» occupation as brand new concepts of political philosophy and political science. — Article.

Summary. The study analyses the scenario of the hybrid war of the Russian Federation against the Kingdom of Norway depicted in Norwegian TV series *Okkupert*. The TV series gives a demonstration of so called «silk-glove» invasion» and «silk-glove» occupation» when the economic objects (like oil-producing platforms) of one sovereign and independent state are occupied by another sovereign and independent state for the purpose of total control of a certain economic field (for example, oil industry), that is, with the purpose to discredit the economic independence of the sovereign and independent state in the certain economic field. Under the «silk-glove» occupation the state which the certain economic field is occupied by the other state continues functioning as a sovereign and independent state. To some extent TV series *Okkupert* suggests a new variant of hybrid war that has as its object not political prepotency but economic one, that is, not absorption of the other country's territory or establishment of a puppet state but a «raider» take of an economic field of the other country without claims to its sovereignty and independence. The depiction of the new variant of hybrid war offers the challenge for political experts, philosophers and scientists to reconsider some conceptions of warfare for which the central element is a sovereign and independent state and to inquire into the conceptions of cognitive wars and conceptual battlespaces when not facts are changed but their interpretations.

Key words: hybrid war, invasion, occupation, state, TV series, war.

*Черненко В.А.,
кандидат философских наук
доцент кафедры общественных дисциплин
Харьковского национального университета
искусств им. И.П. Котляревского*

ЭТИКА И. КАНТА: PRO ET CONTRA

Аннотация. В статье рассмотрена философская проблематика этического учения И. Канта. Секрет её долговременной актуальности автор статьи видит в том, что Кант нашёл этический ответ на вызов секулярной эпохи, начавшейся в XVI столетии и продолжающейся по сей день. Теория категорического императива открыла тайну бесосновности человеческого существования, попытка разгадать которую определила развитие последующей европейской философии.

Ключевые слова: категорический императив, добрая воля, свобода, я—конкретное, я—универсальное, практический разум.

Бытует мнение, что ошибки и заблуждения великих сами по себе ценны и значимы для человечества, так как раздвигают горизонты мышления, провоцируя мысль на неустанный поиск инновационных путей решения извечных вопросов. Этику И. Канта по праву можно отнести к таковым. Несмотря на противоречия, формализм, а кое—где и бездоказательный априоризм, стремление «кёнигсбергского отшельника» обосновать нравственность через абсолютную свободу, а свободу через непоколебимую твёрдость нравственных убеждений достойно восхищения. Связуя воедино свободу, нравственность и достоинство человеческой личности, Кант пытается сохранить проект века Просвещения, сыном которого является. Возведя долг в абсолютный императив нравственного поведения, философ пытается утвердить нравственную ценность, присущую каждому человеку как разумному, и потому, нравственному существу. «Поэтому этику Канта вполне можно назвать этикой личностной автономии, индивидуальной свободы и ответственности... точнее было бы её назвать этикой доброй воли. Она является первой и, возможно, единственной научно—философской концептуализацией морали, целиком замыкающей её на личность. Кант обогатил европейскую культуру и философию представлением о внутреннем нравственном достоинстве как основном личностно—образующем признаке человека» [1, с. 206]. Однако неудача самого проекта просвещенческой парадигмы и отчасти нравственной философии немецкого мыслителя показали, что онтология

как самой свободы, так и мотивов человеческого поведения ускользает в более тёмные и бездонные глубины, чем поначалу казалось просветителям. И во многом именно пронизательность кантовской мысли указала на это, спровоцировав мощный мейнстрим «пост—кантовской» немецкой философии, репрезентируемой фигурами Фихте, Шеллинга, Гегеля, Шопенгауэра и др.

Свою этику Кант пытается проложить между Сциллой эгоистического себялюбия и Харибдой официозной гетерономии (извне навязанный мотив этического действия). В своём знаменитом пассаже о «звёздном небе над головой и нравственном законе внутри себя» философ, по сути, утверждает, что страх перед неопределённостью существования может быть преодолен (уравновешен) лишь верностью этическому принципу, выбранному добровольно и сознательно. Здесь слышатся отголоски протестантизма: чем больше неуверенность в спасении, тем больше и пламеней должна становиться вера в Христа—спасителя. В своей нравственной философии Кант не пытается дать анализ этических добродетелей или указать путь к счастливой жизни; он ставит задачу подведения под этику онтологического фундамента, сразу заявляя в своих «Основах метафизики нравственности» о том, что каждому необходимо согласиться с тем, что закон, если он желает иметь значимость моральную в качестве основы некоей обязательности, должен иметь статус абсолютной необходимости. Однако эта «необходимость», в отличие от необходимости законов природы, весьма специфична: она не вытекает из механицистского сцепления эмпирических фактов как в природе, а зиждется на добровольном усилии человека, на его «доброй воле». Эта «добрая воля» весьма загадочна. Вот как её характеризует сам Кант в той же работе: «Нигде в мире, да и нигде вне его, невозможно мыслить ничего иного, что могло бы считаться добрым без ограничения, кроме одной только доброй воли. Рассудок, остроумие и способность суждения... мужество, решительность, целеустремлённость как свойства темперамента в некоторых отношениях, без сомнения, хороши и желательны; но они могут стать также в высшей степени дурными и вредными, если не добрая

воля, которая должна пользоваться этими дарами природы...», и далее «Добрая воля добра не благодаря тому, что она приводит в действие или исполняет; она добра не в силу своей пригодности к достижению какой-нибудь поставленной цели, а только благодаря волею, т.е. сама по себе» [2, с. 60]. По сути эта «добрая воля» обладает двумя важными свойствами: 1) она телеологична (всё направляет к цели — добру); 2) «не от мира сего» (так как всегда способна подвести весь мир под нравственное осуждение, возвысившись над ним в его отрицании). Любопытно как эти мотивы найдут своё развитие в творчестве Ф.М. Достоевского. Демонически-богоборческие личности романов русского писателя как раз являются таковыми по двум причинам: 1) не видят нравственной целесообразности мира; и 2) выносят свой суд над творением, отрицая его и его Создателя, гипостазируя в своём сознании нравственное страдание — «слезинку невинного ребёнка», в качестве тотального несовершенства мира.

Здесь И. Кант впадает в гениальное противоречие (ибо оно намечает горизонты развития этической мысли, которое найдет своё продолжение у А. Шопенгауэра и Дж. Мура), устанавливая априорное равенство — добрая воля = чистая воля: так как, во-первых — не даёт содержательного анализа самого понятия «добро», которое окажется довольно проблематичным, что и покажет Дж. Мур в своей «Этике»; во-вторых — чистая воля не обязательно должна быть доброй, о чём поведает вскоре А. Шопенгауэр. Однако, кёнигсбергский философ довольно интуитивно точно ухватил следующее: понятие «доброй воли» входит в понятие «долженствования», если под словом «добрый» подразумевать «добровольный», «свободный», «независимый от». Конечно, Кант не показал, до каких пределов простирается эта свобода, и мы не знаем, был ли ему знаком образ «фанатика-моралиста». Кроме того, если свободная воля исключительно добрая воля, то она уже не свободна (ибо добра и только добра). Тем не менее, долг и свобода связаны между собой в «таинственном» суждении о не-должном. «Таинственно» оно по той причине, что природа его неизвестна, и только человек может поставить вопрос: «миру провалиться или мне чаю не пить?». Судя по всему, Кант разрывался между двумя идеями: идеей Просвещения о том, что «мы живём в лучшем и единственно возможном мире из всех возможных» и идеей о том, что «тайна беззакония» всё же присуща этому миру и его окончательная целесообразность дело возможного открытого будущего, а не репрезентированной явленной действительности. Таким образом, «добрая воля» Канта — это замаскированное ощущение

человека, что он «не от мира сего», что «мир не совершенен», мог бы быть и другим, из чего следует либо бунт (Иван Карамазов и пр.), либо нравственный императив (а на самом деле и то, и другое).

Чтобы лучше разобраться в хитросплетениях кантовской этической мысли полезно набросать, пусть и весьма схематически, то, как философ представлял себе онтологию мира. Кант допускает три «порядка»: порядок механизма, которому соответствует в нас научное познание (законы природы — законы, «по которым всё происходит»), порядок целесообразности, которому соответствует чувствование (чувство прекрасного), порядок нравственности, которому соответствует свобода (законы, «по которым всё должно происходить»). Причем эти «порядки» надстраиваются друг над другом в порядке возрастания свободы самопричинения. На первом «этаже» всё функционирует на основании слепых (случайных) сил (законов), которые образуют жёстко детерминированные цепочки; здесь случай полностью подчинён детерминации. На втором «этаже» случайность и детерминация уравниваются друг друга, а на третьем «этаже» они полностью расходятся как бы в разные стороны, и вот тут — то, и требуется «добрая воля», чтобы вновь соединить случайность и необходимость. Возникает тот самый страх перед «звёздным небом над головой», который необходимо уравновесить «нравственным законом внутри себя». «Случайная необходимость» мира должна превратиться в «необходимую случайность». Как жить с ощущением беззначимости (бессмысленности) собственного существования и существования Мира? — только приписав этому некий высший таинственный смысл (т.е. целесообразность). Вот почему этика Канта телеологична; человек — единственное существо, которое открыло «беспричинность» Мира, тем самым «впустив» в него как добро, так и зло (дерево Познания), ибо мы можем эту беспричинность как «благословить», так и «проклясть» (пафос, который движет героев Достоевского).

Верхний «этаж» онтологии Канта — «этаж» высшей неопределённости (мир ноуменов), и именно поэтому его опасно оставлять без императива; философ борется за свободу, но одновременно и боится её (свобода «от» с необходимостью должна превратиться в свободу «для» — нравственный императив). С одной стороны Кант заявляет, что подлинная нравственность невозможна без реальной свободы, а с другой — утверждает, что свобода реальна только в горизонте непреложного долженствования, пытаюсь вывести закон для морального поступка и отыскать его причины: стремление к счастью, надежда на бессмертие,

чувство собственного достоинства, Бог. Хотя, возможно, более уместно было бы потакать в разумных дозах нашим природным склонностям (как считал Д. Юм), чем насиловать Мир концепцией «должного»; ХХ век показал, какой дорогой ценой может быть оплачено это «долженствование». Кант, возможно сам того не желая, ярко обозначил любопытное свойство человека — ощущение «таинственной непостижимости Мира», что, собственно, и делает нас существами не только эмпирическими, но и ноуменальными (= этическими). Последнее предложение кантовских «Основ метафизики нравственности» прямо указывает на это: «Итак, мы не постигаем практической безусловной необходимости морального императива, но мы постигаем его *непостижимость*; больше этого уже нельзя по справедливости требовать от философии, которая стремится в принципах дойти до границы человеческого разума» [2; с.119]. Ноуменальный мир Канта — это мир возможного и неопределённого, и именно поэтому дающий возможность воспринимать человеку эмпирический мир в горизонте должного/недолжного. Но для этого необходимо мир сохранить и познать в истине, максимально независимой от наших настроенностей. Отсюда и основные примеры этического поведения, которые немецкий философ выстраивает вокруг двух заповедей: «не убий» и «не лги». Нравственность есть осознанная открытость неопределённости, без—основности человеческого существования, сократовская максима: «Я знаю, что ничего не знаю»; удерживай своё знание всегда в горизонте незнаемого, неведомого. Мера твоей «личности» прямо пропорциональна той мере неопределённости, за которую ты несёшь ответственность.

Практический разум выше теоретического по той простой причине, что познание того или иного факта реальности, ещё не даёт возможности его изменить, и лишь отношение к нему в горизонте должного/недолжного даёт это. Нравственный императив Канта требует от человека выйти за рамки себя самого (я—конкретного), совершив трансцензус, в я—универсальное, полагающее законы себе и Универсуму. Поступок всегда конкретен, но нравственный критерий его мотивации — универсален; «альфа» этой универсализации — желание должного, а «омега» — неопределённость как следования должного из реального, так и последствия реального из должного. Поэтому нам даны *любовь, сострадание и вера*. Вера удерживает перед нами идеал возможного, а любовь и сострадание не позволяют идеалу «насиловать» реальность.

Разгадка кантовской этики заключается в отождествлении чистой воли с чистым разумом.

Чистый разум — это разум, который способен мыслить безусловное, и тем самым ставить эмпирический феноменальный мир под вопрос. Чистая воля — желание, то сакраментальное желание, которое взыскует, чтобы другой желал моё желание быть желаемым (я—конкретное всегда желает себя в качестве я—универсального, универсально—конкретного). Это желание — следствие нашего ощущения собственной и мировой без—основности (*ungrund*) — основной источник нашего страха, из которого, в свою очередь, рождается эгоизм, аморализм и т.п. «Поступай так, чтобы максима твоей воли всегда могла стать основой всеобщего законодательства», по—сути, совпадает с призывом, которым современный французский философ Ален Бадью подытожил свою «Этику»: «Не предавай бессмертного в себе». Поступай так, как человек, желание которого «быть» достойно того, чтобы его также желал и другой. Подлинная свобода помещается в пространстве взаимодействия «я—конкретного» с «я—универсальным». «Я—универсальное» должно удерживать «я—конкретное» от мелочно—эгоистично—самозамкнутого себялюбия, а «я—конкретное» удерживать «я—универсальное» от тотализирующей тирании абстрактного, которое в отрыве от конкретного превращает мораль в морализаторство, нищенское чувство *ressentiment*. Милосердие и прощение как раз и заключаются в удержании в постоянной осознанности того факта, что между «я—конкретным» и «я—универсальным» существует не столько гармоническое равновесие, сколько драматический разрыв (о чём знала ещё античная трагедия). Интуиция Канта верна: свобода — это способность к самодетерминации в горизонте открытой неопределённости (возможности Мира всегда быть иным); странное ощущение случайности Мира, и стремление её одновременно и удержать (свобода) и устранить (практический и чистый разум). Нравственность тогда становится императивной, когда я пытаюсь утвердить свою случайную—неслучайность в мире, «зачем—онтология» которого ноуменальна; лишь существо остро переживающее свою без—основность перед «звёздным небом над головой» способно «грезить об Абсолютном», и Кант «грёзил». Однако именно эти «грёзы» наделяют человеческое существо достоинством и величием, уравнивая бездонное небо над головой нравственным законом внутри. Однако это соотношение не даётся раз—и—навсегда одним единственным решением. Проблему взаимодействие «я—конкретного» и «я—универсального» всегда (каждый день) необходимо решать вновь и вновь, именно это и превращает этику в науку о свободном ответственном суждении, каковой её хотел видеть Иммануил Кант.

Литература:

1. Гусейнов А.А. Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней / А.А. Гусейнов. — М.: Вече, 2009. — 496 с.
2. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. — СПб.: «Наука», 2007. — 528 с.
3. Фулье А.Ж.Э. Критика новейших систем морали: Пер. с фр. Изд. 2-е. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. — 416 с.

Черненко В.О. Етика І. Канта: pro et contra. — Стаття.

Анотація. У статті розглянута філософська проблематика етичного вчення І. Канта. Секрет її тривалої актуальності автор статті вбачає в тому, що Кант знайшов етичну відповідь на виклик секулярної епохи, яка почалася у XVI столітті та триває по сьогодні. Теорія категоричного імперативу відкрила таємницю безпідставності людського існування, спроба розгадати яку й визначила розвиток подальшої європейської філософії.

Ключові слова: категоричний імператив, добра воля, свобода, я—конкретне, я—універсальне, практичний розум.

Chernenko V.O. Ethics of the I. Kant: pro et contra. — Article.

Summary. In the article the philosophical problems of ethical doctrine of I. Kant are considered. The author of the article sees the secret of her lasting relevance in the fact that Kant found an ethical answer to the challenge of the secular epoch, which began in the 16th century and continues to this day. The theory of the categorical imperative revealed the mystery of the baselessness of human existence, an attempt to unravel it determined the development of the subsequent European philosophy.

Key words: categorical imperative, goodwill, freedom, i—concrete, i—universal, practical reason.

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

1. До друку приймаються неопубліковані раніше роботи, написані українською, російською та англійською мовами: статті — до 0,5 др. арк., короткі повідомлення — до 0,25 арк.

2. Будова статті:

УДК (універсальний десятковий класифікатор)

Анотація мовою статті (до 100 слів)

Ключові слова мовою статті (3-10 слів)

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Формування **мети** статті.

Виклад основного матеріалу дослідження за повним обґрунтування отриманих наукових результатів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.

Література

В кінці тексту двома мовами — російською (якщо текст викладено українською) та англійською вказується **прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова**

Підпис автора і дата

3. Технічні вимоги до оформлення статей

Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін — 20 мм. Шрифт — Times New Roman 14 з інтервалом 1,5. Посилання на літературу бажано зазначати безпосередньо в тексті у квадратних дужках порядковим номером використаного джерела та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант, завірена рецензія спеціаліста (кандидата або доктора наук відповідного профілю).

5. Довідка про автора — прізвище, ім'я, по батькові, адреса, телефон, електронна адреса, науковий ступінь, вчене звання, посада, установа)

Друковані матеріали виражають позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією.

Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів або осіб, які його подали.

ЗМІСТ

історія

Бурунов О. О.
**ВІДНОСИНИ США ТА СРСР–РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ
 В ОЦІНКАХ Г.А. КІССІНДЖЕРА 4**

Вітман К.М.
ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ЯК ПРОЯВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В ЄС . . 8

Грубінко А.В.
**УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ВІЙСЬКОВО–ГУМАНІТАРНИХ ОПЕРАЦІЯХ І
 МІСІЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 13**

Ільчишин С.
**АРЕШТИ ЧЛЕНІВ ОУН 1934–1935 РОКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ
 І ПОЛЬСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ 19**

Кугай К. Б.
**СТАНОВЛЕННЯ КЛАСИЧНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНІЙ
 УКРАЇНІ (XVII–XIX СТ.) 24**

Мартинов В. Л.
**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ 1909 Р. КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ
 ТА ПІВДЕННО–СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКИХ
 ЧАСОПИСІВ 30**

Пищемуха В.Г.
**КОНЦЕПТ "НАЦИОНАЛИЗМ" В КОНТЕКСТЕ ІСТОРІЇ ПЕРВОЇ МИРОВОЇ
 ВОЙНИ І ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (ЧАСТЬ 1-я). 35**

Поспелов А. С.
**ОПЕРАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ІЗРАЇЛЮ «МОШЕ» ЯК ПЕРША В ІСТОРІЇ
 СТРАТЕГІЧНА ГУМАНІТАРНА АКЦІЯ 40**

Сушко А. І.
**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
 В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ 43**

філософія

Ершова-Бабенко І.В., Козобродова Д. М.
**ПОСТНЕКЛАСИКА: ЕВОЛЮЦІЯ ПРЕДСТАВЛЕНІЙ О
 САМООРГАНІЗУЮЩИХСЯ СЛОЖНЫХ СРЕДАХ И СИСТЕМАХ. ІСТОРІКО–
 ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ (ОТ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ К СОЦИОГУМАНІТАРНОЇ
 СФЕРЕ) 48**

Кравець М.С., Павлюк С.П.
**І.ФРАНКО, В. ЛИПІНСЬКИЙ: ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ,
 ДО ФІЛОСОФІЇ ПОГЛЯДІВ 59**

<i>Кравчик М. А.</i> О СПОСОБАХ КОНСТИТУИРОВАНИЯ СУЩЕГО В ЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ	64
<i>Мальченко В.В.</i> КУЛЬТУРНАЯ ГРАНИЦА В КОНТЕКСТЕ СЛОЖНОСТИ	69
<i>Райхерт К.В.</i> «ШЁЛКОВОЕ ПЕРЧАТОЧНОЕ ВТОРЖЕНИЕ» И «ШЁЛКОВАЯ ПЕРЧАТОЧНАЯ ОККУПАЦИЯ» КАК НОВЫЕ ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ	74
<i>Черненко В.А.</i> ЭТИКА И. КАНТА: PRO ET CONTRA	79
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	83

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Науковий збірник

Виходить двічі на рік
№ 13, 2017

Заснований у 2010 р.

Коректор
Технічний редактор

Радіонова І.І.
Мартиненко Т.В.

Підписано до друку 28.04.17. Формат 60x84/8. Обл.-вид.арк. 10,1. Ум.-друк. арк. 10,7.
Папір офсетний. Гарнітура «Literaturna». Друк на дуплікаторі. Наклад 300 прим. Заказ № 1706-02.

Віддруковано ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 8(048) 7777-591.